

ТЕМА 1 Предмет, метод і завдання дисципліни

1. Об'єкт та предмет дослідження регіональної економіки
2. Історія розвитку регіональної економіки
3. Методологія регіональної економіки
4. Основні завдання регіональної економіки як науки
5. Проблеми функціонування регіональної економіки в Україні

1. Об'єкт та предмет дослідження регіональної економіки

Основними характеристиками будь-якої науки є об'єкт дослідження, предмет дослідження та об'єкт пізнання. Об'єкт дослідження – це фрагмент дійсності, на який спрямована пізнавальна або практична діяльність, тобто це те, що вивчає і досліджує дана галузь науки. Предмет дослідження – це ті аспекти, властивості і відношення, що їх вивчає дана наука. Об'єкт пізнання – це все те, на що спрямована діяльність дослідника, що протистоїть йому як об'єктивна реальність.

Регіональна економіка – це галузь економічної науки, що вивчає специфічні, просторові аспекти вияву економічних законів. Об'єктом дослідження є продуктивні сили. Предметом дослідження – їхній територіальний стан і розвиток.

Подібний об'єкт дослідження властивий багатьом галузям економічної науки (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Об'єкт та предмет дослідження різних галузей економічної науки

Наука	Об'єкт дослідження
Політекономія	Продуктивні сили у взаємозв'язку із виробничими відносинами
Економічна історія	Історія розвитку продуктивних сил
Розміщення продуктивних сил	Територіальні закономірності розміщення продуктивних сил
Регіональна економіка	

При цьому розміщення продуктивних сил як наука вивчає загальні і часткові закономірності розміщення продуктивних сил. При цьому такі територіальні закономірності носять як регіональний, так і міжрегіональний і глобальний характер. Регіональна економіка є наукою про конкретні прояви загальних і часткових закономірностей розміщення продуктивних сил.

Продуктивні сили – це система суб'єктивних (людина) і речових (засоби виробництва) елементів, що виражають активне ставлення людей до природи. Продуктивні сили взаємодіють наступним чином (рис.1.1):

Розміщення продуктивних сил як явище – це динамічний стан, що характеризує поділ продуктивних сил на території згідно з природними, соціальними та економічними умовами окремих регіонів і визначається особливостями територіального поділу праці, властивими даній соціально-економічній системі. У даному аспекті розміщення продуктивних сил є предметом дослідження регіональної економіки.

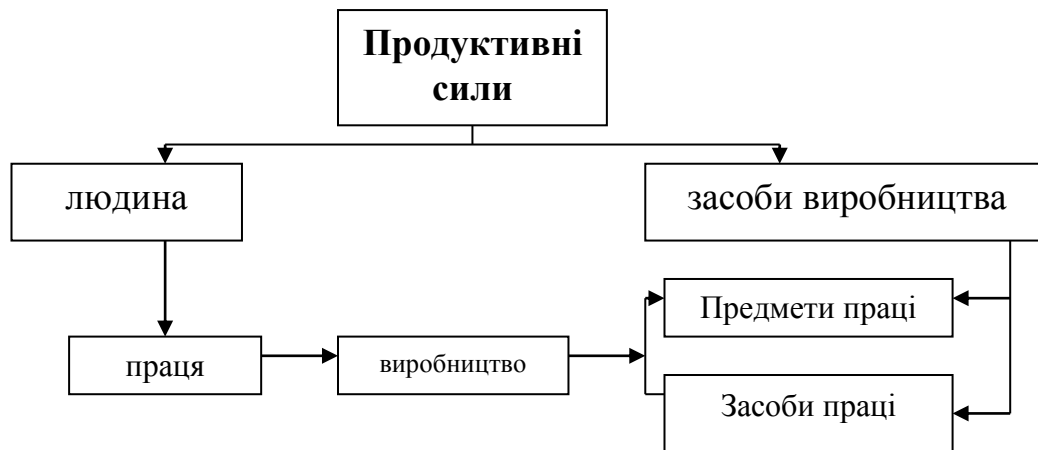

Рис.1.1 – Схема взаємодії продуктивних сил

2. Історія розвитку регіональної економіки

Першим напрямом розвитку регіональної економіки була “камеральна статистика”, яку розвивали в своїх працях Г.Ахенваль (1749) і А.-Ф.Бюшинг (1754). Основним методом цієї науки було нагромадження статистичних даних щодо природних ресурсів, розвитку економіки, політичного устрою, збройних сил певної території.

З розвитком міжнародного поділу праці й міжнародної торгівлі зросли вимоги до знань про країни, сировинні, паливні ресурси, фінанси, внутрішній ринок, що викликало народження “комерційної географії”, яка виникла у Франції. У 1740 році вийшов у світ перший підручник з комерційної географії, автором якого був Ж.-Ж. Саварі.

У другій половині XVIII та першій половині XIX сторіччя у економічній географії посилювався вплив політичної економії. К.Ріттер створив концепцію, за якою історія народів залежить від розвитку природного середовища. Новий напрям в економічній географії створив І. Тюнен. У 1826 році він опублікував працю “Ізольована держава в її ставленні до сільського господарства й національної економіки. Дослідження про вплив хлібних цін, багатства ґрунту і податків на землеробство”. І.Тюнен створив модель просторового розміщення систем сільського господарства навколо центру споживання. Послідовником І.Тюнена був А.Вебер, що довів, що промислові підприємства розташовуються з урахуванням мінімізації витрат на транспорт, оплату праці, а також агломерування промисловості.

В російській імперії представниками економічного напрямку в географії були І.К.Кирилов, В.М. Татищев, М.В. Ломоносов.

Наприкінці XIX на початку XX сторіччя закладаються підвалини міжнаціональних і національних наукових шкіл. Їх засновниками виступають Ф.Ратцель (Германія), Ж.Ж.Е.Реклю і П.Відаль де ла Бланш (Франція). У своєму подальшому розвитку наука про територіальне розміщення продуктивних сил мала кілька наукових напрямів:

– географічний детермінізм. Зміст даного напрямку полягає в тому, що визначальною силою у розвитку економіки (людського суспільства) вважають природне середовище і географічне розташування тієї чи іншої країни.

Представниками даного напрямку були Монтеस्क'є Ш., Реклю Ж., Гантингтон Е., Ратцель Ф., Соловйов С., Ключевський В., Мечников Л.;

– енвіайроменталізм, представники якого (Симпл Е., Сміт Р., Тейлор Г.) вважали, що міжнародний поділ праці визначається відмінностями у природному середовищі. В межах даної наукової течії довгий час популярною була теорія “кліматичних оптимумів” Гантингтона Е., за якою найсприятливіші умови для розвитку виробництва мають країни, розташовані в помірному поясі;

– просторова економіка. В межах даної теорії простір абстрагували як самостійний фактор, що визначає розвиток економіки, економічний простір розглядали як ідеально рівну поверхню з рівномірно розташованими об'єктами народного господарства й населеними пунктами. Представниками даного напрямку були Тюнен І., Вебер А., Леш А., Кристалер В., Ізард У.;

– марксизм виходив з того, що розміщення продуктивних сил обумовлюється перш за все способом виробництва і їх територіальна організація істотно залежить від соціального ладу;

– загальний детермінізм. Є сучасним науковим напрямом у розвитку регіональної економіки. Основною є теза про те, що економічні закони і закономірності мають загальний характер, проте можуть мати певні відмінності у проявах залежно від соціально-економічного ладу. Провідну роль у розміщенні продуктивних сил при цьому відіграє територіальний поділ праці.

Сучасний напрям розвитку регіональної економіки розпочато в 60-ті роки ХХ сторіччя, коли американські вчені В.Бунге, В.Ізард, П.Хаггет, Д. Харвей поєднали кількісні методи дослідження з традиційним просторовим розглядом об'єктів регіональної економіки.

3. Методологія регіональної економіки

Методологія наукового пізнання – це сукупність засобів дослідження, що застосовують в науці, й ваодночас – учення про методи і засоби пізнання та перетворення дійсності. Основними засадами методології регіональної економіки є принципи наукових досліджень: принцип територіальності, принцип комплексності, принцип регіональної цілісності, принцип системності.

Принцип територіальності передбачає вивчення типу просторового групування ресурсів і природокористування, а також форм матеріалізації виробничого процесу на території регіону. Принцип територіальності уособлюється у континуальності соціально-географічного простору і дискретності його організації.

Принцип комплексності проявляється у взаємоузгодженості і взаєобумовленості розвитку елементів економіко-географічного простору.

Принцип регіональної цілісності обумовлює об'єктивний взаємозв'язок природних, соціальних та економічних процесів та явищ, що взаємодіють у певному територіальному ареалі.

Принцип системності розглядає регіон як сукупність елементів, які пекребувають у відношеннях і зв'язках один із одним і утворюють певну цілісність, єдність.

Метод дослідження – це певна послідовність підходів та операцій, котрі треба виконати для досягнення поставленої мети при вивченні певного явища чи процесу, а також особливі способи та методики дослідження. При дослідженні регіонального розміщення продуктивних сил використовують наступні методи:

- методи першого рівня (філософські, загальнонаукові): системний та діалектичний;
- методи другого рівня (міждисциплінарні): аналіз, синтез, історичний, математичний; наукова систематизація (дедукція і індукція, типологія, класифікація)
- методи третього рівня (конкретнонаукові): статистичний, картографічний (регіональний аналіз, локаційний аналіз);
- методи четвертого рівня (методико-технічні): економіко-математичне моделювання, балансовий.

Процес пізнання у сфері регіональної економіки можна розбити на шість етапів:

- програмний: розробка програми наукового дослідження, в якій визначаються мета і завдання дослідження, дається обґрунтування теми, бязначаються виконавці і етапи дослідження, кошторис робіт, очікувані результати тощо;
- інформаційний: збирання та обробка інформації на підставі статистичної вибірки, складання анкет чи паспортів досліджуваних об'єктів для збирання необхідної інформації;
- аналітичний: аналіз і синтез добутої інформації, що дає змогу на новому рівні продовжити і поглибити дослідження об'єкта на цьому етапі статистична інформація систематизується і обробляється задля її зручного представлення;
- модельний: розробка і реалізація системи моделей прогнозування й планування для різних рівнів і з різними часовими горизонтами;
- алгоритмічний: точно визначений порядок вироблення управлінських рішень, формування планів з урахуванням економічних можливостей і суспільних потреб, а також безполсередніх і довготривалих наслідків рішень, що приймаються;
- концептуально-конструктивний: розробка наукових концепцій, прикладних рішень, одержання пошукового результату.

3. Основні завдання регіональної економіки як науки

Головним завданням регіональної економіки є обґрунтування оптимального розміщення продуктивних сил на території регіону. При цьому необхідно враховувати велику кількість факторів і, отже, постають завдання другого порядку, пов'язані з оптимальністю розміщення продуктивних сил:

- визначення рівня витрат, доходу і прибутку у взаємозв'язку із розміщенням елементу продуктивних сил на території регіону;
- визначення рівня доходів, витрат і прибутку у взаємозв'язку із розміщенням всередині господарчого (галузевого) комплексу;
- визначення супутніх результатів діяльності функціонування елемента продуктивних сил (наприклад екологічних наслідків, додаткових витрат від потреби розвитку інфраструктури чи додаткових доходів від експлуатації існуючої інфраструктури);

- врахування комплексного розміщення народного господарства;
- врахування можливості гнучкої перебудови галузевої структури під впливом науково-технічного прогресу та ринкової кон'юнктури;
- врахування необхідності задоволення соціально-економічних потреб населення регіону;
- забезпечення екологічної безпеки регіону;
- забезпечення ефективності міжрегіональних економічних зв'язків.

4. Проблеми функціонування регіональної економіки в Україні

У сучасний період, незважаючи на високий природно-ресурсний потенціал, наявність значних виробничих потужностей, висококваліфікованих кадрів у всіх галузях народного господарства, Україна істотно відстає за найважливішими економічними показниками від багатьох розвинутих країн. Основними причинами цього є:

- розрив існуючих господарчих зв'язків, а, отже, руйнування налагоджених технологічних циклів;
- руйнування існуючої фінансової системи і необхідність побудови нової системи, а також необхідність її удосконалення у відповідності до сучасної фінансової практики;
- неврівноваженість галузевої структури народного господарства на території України, пов'язана із переважанням виробництва засобів виробництва над виробництвом товарів споживання і домінуванням енерговитратних галузей виробництва при енергодефіцитності балансу країни;
- нерівномірністю концентрації персоналу різних спеціальностей, що призвело до дисбалансу на ринку праці і високого рівня явного і прихованого безробіття;
- нерівномірність концентрації продуктивних сил за регіонами України із значним переважанням продуктивних сил у Донецькому та Придніпровському регіонах;
- нерівномірність екологічного навантаження на територію України, часткове вичерпання певних складових природно-ресурсного потенціалу у зв'язку із їх посиленою експлуатацією;
- неефективна система регіонального управління, що не враховує можливості місцевого самоврядування у використанні економічного потенціалу регіонів;
- необхідність врахування сучасних світових тенденцій у розвитку господарчих комплексів та виникнення нових світогосподарчих зв'язків.

ТЕМА 2 Закономірності, принципи і фактори розміщення продуктивних сил та формування економіки регіонів

- 1. Закономірності розміщення продуктивних сил.**
- 2. Принципи розміщення продуктивних сил.**
- 3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону.**

1. Закономірності розміщення продуктивних сил.

Життєдіяльність людей триває у просторі, що називається географічним середовищем. Географічне середовище — це та частина географічної оболонки, що найбільш загосподарена людиною і залучена до суспільного виробництва. Тут здійснюються всі види діяльності людей. Стосовно розташування продуктивних сил у науці замість поняття «географічне середовище» часто вдаються до поняття «економіко–географічний простір».

Поняття простору не тотожне поняттю території. Територія – це частина поверхні суходолу, що характеризується двовимірністю, а поняття простору нерозривно пов'язане з поняттям часу. Отож, термін «простір» характеризує відношення об'єктів у їхньому розвитку. Простір–час — загальна форма існування матерії. Простір має такі властивості: протяжність, єдність перервності й безперервності.

Економіко–географічний простір формується господарськими об'єктами та їхніми зв'язками на певній території. Об'єкт (підприємство) впливає на навколишню територію у трьох напрямках: виробництво, населення, природа. Формується три ареали впливу: виробничий, соціальний, економічний. Три ареали разом утворюють економіко–географічне поле підприємства.

Економічний простір не так жорстко пов'язаний з територією, як економіко–географічний, бо відношення управління можуть формуватися між дуже віддаленими об'єктами. Крім того, якщо в економіко–географічному просторі зв'язок між виробництвом, соціумом і природою здійснюється безпосередньо, то в економічному — опосередковано. Тому економічний простір не завжди суміщується з економіко–географічним, але чим більше вони суміщаються, тим більше можливостей для оптимальних розв'язань.

Таким чином, розміщення продуктивних сил здійснюється у просторі, що характеризується багатомірністю, має власні специфічні закони й закономірності розвитку, їх треба враховувати у наукових дослідженнях та у практиці розміщення виробництва.

Розміщення продуктивних сил — це наслідок впливу як об'єктивних законів і закономірностей, так і суб'єктивної волі людини. Закон — це необхідне, істотне, стійке, повторюване відношення між явищами у природі й суспільстві. Закономірність — це об'єктивно дійсний, повторюваний, істотний зв'язок явищ природи з громадським життям.

Між законами й закономірностями нема виразної межі, а тому в науковій літературі одні й ті самі відношення розглядаються то як закони, то як закономірності (як–от закони–закономірності територіального поділу праці, територіальної комплексності продуктивних сил, територіальної концентрації виробництва тощо).

Пояснюється це тим, що закони поділяються на загальні, притаманні великим групам явищ, і часткові, специфічні. Саме другу групу законів деякі вчені трактують як закономірності. Є ще й такий підхід: законами називаються ті закономірності з певної їхньої множини, що відбивають найістотніші відношення. Зрештою, є ще одне міркування: загальні закони у конкретному, специфічному середовищі перетворюються на закономірності. Так, закон суспільного поділу праці у просторовому аспекті постає як закономірність територіального поділу праці; закон концентрації виробництва — як

закономірність територіальної концентрації виробництва тощо. Ці трактування не слід протиставляти: кожне з них відбиває специфічний аспект досліджуваної проблеми.

Сутність відмінності між законом і закономірністю тут не просто у додаванні слова «територіальний», а саме — у проекції закону на територію. Наприклад, суспільний поділ праці як такий може здійснюватись на досить обмеженій території, — наприклад, на заводі і навіть у родині; натомість територіальний поділ праці передбачає економічну диференціацію простору.

Закономірність ефективного розміщення продуктивних сил. За

цією закономірністю відношення між економікою та територією такі, що найбільший можливий ефект забезпечується найменшими можливими витратами на розміщення об'єкта.

Закономірність територіального поділу праці виявляється у формуванні такої територіально-галузевої структури народного господарства, яка найбільше відповідає природним, економічним, соціальним умовам регіону та потребам міжрегіонального ринку. В основі територіального поділу праці лежать оптимальна спеціалізація народного господарства та ефективні внутрішньо- і міжрегіональні економічні зв'язки.

Закономірність економічної цілісності регіону, вона полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Цю закономірність В. Поповкін визначає як закон і вважає його синтезуючим. Сутність географічної цілісності регіону полягає в органічній єдності природної, матеріальної (створеної людиною) та соціальної сфер. Усі три компоненти поєднуються не довільно, а під впливом певних закономірностей, факторів, передумов. Сполучення вихідних умов формування регіону дає величезну кількість варіантів, — тому на Землі нема тотожних регіонів. Кожний такий регіон неповторний.

Закономірність територіальної комплексності продуктивних сил.

Комплексністю називається взаємопов'язаність елементів регіонального господарства, що впорядковує їх у регіональну економічну систему. Якщо економічна інтеграція — це радше процес, ніж результат, то комплекс є наслідком цього процесу. Однак треба пам'ятати, що будь-який комплекс безперервно розвивається.

Закономірність регіональної інтеграції господарства діалектично пов'язана з закономірністю територіального поділу праці: виокремлення регіонів через їхню спеціалізацію конче вимагає налагодження тісних економічних зв'язків поміж ними. Так постає міжрегіональна економічна інтеграція. Внутрішньорегіональна інтеграція впливає із закономірності географічної цілісності регіону. Вона означає збирання до купи елементів народного господарства, внаслідок чого утворюється цілісна (інтегрована) система, регіональний економічний простір. Така система — це механізм, що динамічно розвивається і є об'єктом управління.

Закономірність територіальної концентрації продуктивних сил

полягає у зосередженні виробництва й населення у найвигідніших місцях регіону, що забезпечує вищий (ніж середній для регіону) рівень життя та ефективність виробництва. Перевага таких місць може зумовлюватись особливо сприятливими природними умовами, вигідним економіко-географічним розташуванням, загальною економічною ситуацією, історико-економічними особливостями розвитку.

Закономірність зближення рівнів соціально–економічного розвитку регіонів пов'язана з процесами територіального поділу праці й регіональною інтеграцією. Це об'єктивна закономірність, яку треба враховувати в економічній політиці. Між регіонами існують відмінності, зумовлені неоднаковістю природних, економічних та соціальних умов, бо ми вже згадували, що на Землі нема двох однакових районів. Однак ці відмінності стосуються галузевої структури економіки, форми її територіальної організації. Закономірність полягає в подальшому узгодженні рівнів соціально–економічного розвитку через посилення взаємозв'язків між регіонами.

2. Принципи розміщення продуктивних сил.

До принципів розміщення продуктивних сил, як вже згадувалося, належить свідомо економічна політика, направлена на здійснення пізнаних закономірностей. Зупинімося на найважливіших принципах.

Принцип раціонального розміщення виробництва впливає з закономірності «ефективне розміщення продуктивних сил». Зміст його полягає у такому розташуванні виробництва, яке забезпечувало б високу ефективність народного господарства. Раціональність означає вибір найкращих варіантів. Принцип раціональності реалізується завдяки комплексу певних заходів. А саме:

- відповідне наближення матеріаломістких, енергомістких, водомістких галузей до джерел палива, енергії й води. При цьому ми заощаджуємо не лише на транспортних витратах, але й комплексно використовуємо сировину, економко витрачаємо паливо, енергію й воду;

- наближення працемісткого виробництва до районів і центрів зосередження трудових ресурсів. Це дозволяє ефективно використовувати трудові ресурси за статтю, віком, кваліфікацією;

- наближення масового виробництва мало транспортабельної продукції до місць її споживання (наприклад, хлібопечення, виробництво будівельних конструкцій, теплової енергетики та ТЕЦ тощо);

- запобігання зустрічним перевезенням однотипної продукції, сировини й палива з одного регіону до іншого. Це трапляється у випадку так званого «відомчого» стилю керівництва господарством.

Принцип збалансованості й пропорційності означає таке розміщення виробництва, за якого витримувалася б рівновага між виробничими потужностями, обсягом виробництва, з одного боку, та наявністю сировинних, енергетичних, водних, земельних, трудових, фінансових ресурсів регіону — з іншого. Пропорційність передбачає також оптимальну структуру народного господарства регіону, цебто відповідну пропорцію між галузями спеціалізації, а також між спеціалізуючими, допоміжними й обслуговуючими галузями. За цим принципом укладаються регіональні міжгалузеві баланси при територіальному плануванні або прогнозуванні. Дотримання принципу збалансованості надає регіону, країні економічної витривалості.

Принцип комплексного розміщення виробництва спирається на однойменну закономірність. Практично він реалізується:

- у комплексному використанні природних ресурсів, включно з відходами, приміром, гірництва чи лісопиляння, видобуванням усіх корисних компонентів;

- у раціональному використанні трудових ресурсів шляхом створення у регіоні такої структури господарства, за якої надається праця усім розмаїтим контингентам робочої сили;

- у створенні єдиної інфраструктури;

- у налагодженні ефективних виробничих зв'язків між підприємствами регіону.

Принцип комплексності полягає у визначенні найвигіднішої спеціалізації району з урахуванням територіального поділу праці.

Принцип розміщення підприємств згідно з раціональними формами суспільної організації виробництва. До таких форм належать концентрація, спеціалізація, кооперування й комбінування.

Принцип збереження екологічної рівноваги. Цим принципом, хоча він і є одним з головних, тривалий час нехтували у господарській практиці. Господарство регіону може бути збалансоване за більшістю параметрів, але якщо при цьому виникає екологічна напруженість, то воно не може визнаватися ефективним. Принципу екологічної рівноваги має підпорядковуватися решта вигод, що з'являється за різних варіантів розміщення продуктивних сил. Тому він може називатися принципом екологічного імперативу.

Принцип обмеженого централізму обґрунтував В. Поповкін. Необхідність дотримуватися цього принципу довели реальна ситуація в українській економіці початку 90-х років, коли урядові органи практично «випустили» економіку з рук.

Сутність принципу полягає в органічному поєднанні стратегічних інтересів країни й інтересів регіонів, підприємців, населення. Держава не повинна втручатись в оперативну діяльність підприємств і місцевих органів влади. Вона створює за допомогою економічних важелів, системи пільг і оподаткувань таку територіально-галузеву структуру, котра сприяла б і інтересам загальнодержавним, і інтересам регіональним, допомагаючи підвищувати життєвий рівень населення.

Дотримання принципів розміщення продуктивних сил є основою регіональної політики держави.

3. Фактори і критерії розміщення продуктивних сил і формування економіки регіону.

Закономірності і принципи втілюються в практику розміщення продуктивних сил через врахування конкретних факторів, що впливають як на розміщення окремих об'єктів, так і на формування територіально-виробничих комплексів. Під факторами розміщення розуміють сукупність аргументів (причин), що зумовлюють вибір місця для окремих підприємств, їх груп і галузей. Усі фактори розміщення продуктивних сил можуть бути представлені такими основними укрупненими групами: природно-географічні, геополітичні, демоекономічні, соціально-економічні та техніко-економічні.

Природно-географічні фактори включають характеристику природно-кліматичних умов та економічну оцінку природних ресурсів.

Геополітичні фактори розвитку і розміщення продуктивних сил охоплюють: географічне положення території; конкурентні переваги вітчизняних

товаровиробників у системі світового господарства; модель інтеграції в світовий економічний простір. В цілому географічне положення України є сприятливим для експансивного розвитку.

Дія геополітичних факторів забезпечує інтеграцію продуктивних сил країни чи певного регіону в структуру світового економічного простору і міжнародного поділу праці на основі розвитку різних форм зовнішньоекономічних зв'язків. При цьому визначальну роль відіграють певні конкурентні переваги держави світогосподарській сфері, які залежать від рівня ефективності використання природно-ресурсного потенціалу, структури економіки, курсу зовнішньоекономічної політики.

Демоекономічні фактори розміщення продуктивних сил включають: загальну чисельність населення, його культуру, режим відтворення та територіальні особливості розміщення; чисельність трудових ресурсів, їх територіально-галузевий розподіл та якісні характеристики; чисельність робочої сили, опитні форми її зайнятості, рівень зареєстрованого і прихованого безробіття; мобільність робочої сили та форми її економічного руху.

Комплексний аналіз демоекономічних факторів допомагає оцінити рівень трудозабезпеченості певних територій, а відтак і можливостей розміщення нових виробництв чи доцільності скорочення діючих у зв'язку з погіршенням екологічної ситуації, низькою рентабельністю, необхідністю реструктуризації господарського комплексу тощо. Демоекономічні фактори чинять вагомий вплив на розміщення трудо- та наукомістких галузей промисловості, а також тих галузей, які потребують робочої сили певного професійно-кваліфікаційного складу.

Соціально-економічні фактори розміщення і розвитку продуктивних сил охоплюють: рівень розвитку соціальної інфраструктури, що задовольняє потреби населення в його освіті, охороні здоров'я, сфері послуг та житлово-комунальному обслуговуванні; стан навколишнього середовища і природоохоронну діяльність; санітарно-гігієнічні умови праці.

Техніко-економічні фактори включають: основні напрями науково-технічного прогресу та конкретні форми впровадження його результатів у практику господарювання, форми суспільної організації виробництва та рівень розвитку транспортної системи. Сукупна дія цих факторів створює можливості для рівномірного розміщення продуктивних сил на основі зниження трудо-, фондо- і матеріаломісткості виробництва, встановлення раціональних міжгалузевих та внутрігалузевих зв'язків, забезпечення ефективного використання усіх видів ресурсів.

Поряд з основними закономірностями і принципами важливу роль в територіальній організації продуктивних сил відіграють критерії їх розміщення. Критерії – це інтегральні показники, орієнтири практичної спрямованості (природно-географічні, демографічні, техніко-технологічні, соціальні, екологічні), якими керуються відповідні органи господарського управління при виборі оптимального варіанта розміщення об'єктів виробничого чи невиробничого призначення, а також при виробленні системи заходів щодо вдосконалення територіальної і галузевої структури економіки.

На сьогодні визначальними критеріями ефективності розміщення продуктивних сил виступають екологічні: використання; освоєння та застосування

природооберігаючих, маловідходних та безвідходних технологій; виробництво екологічно чистих видів продукції. Керуючись вимогами цих критеріїв, необхідно надавати пріоритет саме збереженню по природного середовища і підпорядковувати йому суто економічні цілі.

Соціальні критерії передбачають врахування потреб та інтересів населення в соціально-економічному розвитку території, еколого безпечному проживанні в певному регіоні, розширенні мережі соціально–культурних закладів та сфери послуг, достатній забезпеченості робочими місцями, створенні територіальних центрів соціальної допомоги.

ТЕМА 3 Економічне районування та територіальна організація господарства

- 1. Поняття територіальної організації продуктивних сил.**
- 2. Територіальний поділ праці та його вплив на структуру господарства.**
- 3. Концепція енерговиробничих циклів.**
- 4. Поняття і форми територіально-виробничих комплексів.**
- 5. Форми територіальної організації продуктивних сил**

1. Поняття та форми територіальної організації продуктивних сил.

Проблема територіальної організації продуктивних сил для будь-якої країни є визначальною, бо вона лежить в основі господарського управління територією. Кожна держава, перш ніж розробити концепцію розвитку в довколишньому просторі, оцінює власні економічні, демографічні, природні, територіальні можливості, шукає нішу в територіальному й міжнародному поділі праці, визначає галузі спеціалізації як між внутрішніми територіями, так і щодо обміну товарами на світовому ринку.

Територіальна організація ПС – це просторовий взаємозв'язок галузевих, міжгалузевих і територіально-виробничих комплексів, що спирається на раціональне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів, заощадження витрат на подолання диспропорцій у взаєморозміщенні джерел сировини, палива, енергії, місць виробництва й споживання продукції.

Територіальна організація ПС передбачає зв'язки виробництва з природним середовищем та економічні зв'язки. Економічні зв'язки – це широке коло взаємовідносин у виробничій та невиробничій сферах, а також між самими сферами. З розвитком суспільства економічні зв'язки дедалі ускладнюються.

Класифікація економічних зв'язків характеризується багатоплановістю. Для територіально-виробничого комплексу можна виокремити два типи економічних зв'язків: виробничі та невиробничі. У межах промислового комплексу є такі групи зв'язків:

- зв'язки, зумовлені єдністю місця (електро-, тепло-, газо-, водопостачання);
- матеріально-технічні (постачально-збутові) зв'язки стосовно сировини, палива, обладнання та готової продукції;
- зв'язки за кооперуванням, цебто за спільним виготовленням продукції;
- зв'язки за комбінуванням, цебто за послідовною обробкою сировини.

З регіонального погляду зв'язки бувають внутрішньо районні, міжрайонні та міжнародні.

Залежно від рівня за господарювання території, рівня економічного розвитку країни та мети функціонування її господарства постають різні форми організації території та виробництва.

Поняття «територіальна структура господарства» ширше й ближче до поняття «територіальна організація продуктивних сил», а «територіальна організація господарства», що розглядає тільки «територіальну пов'язаність її елементів з певною територією», включає також і характер зосередження окремих галузей господарства, їхній взаємозв'язок.

З розвитком продуктивних сил і поглибленням поділу праці територіальна організація господарства (як і територіальна організація продуктивних сил) виявляється у нових формах, наповнюється новим змістом.

Територіальна структура виробництва відбиває розміщення продуктивних сил певними територіальними зосередженнями у вигляді промислових центрів, промислових вузлів, сільськогосподарських районів тощо.

Територіальна структура – це сукупність стійких зв'язків між елементами об'єкта, причому обов'язковою умовою для їхньої реалізації є подолання геопростору. Це, власне, поділ географічного утворення (країни, району) на просторово виділені елементи, кожний з яких виконує певну функцію в розвитку даного утворення (об'єкта). Цими об'єктами можуть бути промислові вузли, райони, територіально-виробничі комплекси, технополіси, зони спільного підприємництва, торгово-промислові комплекси тощо.

2. Територіальний поділ праці та його вплив на структуру господарства.

Територіальний поділ праці (ТПП) – процес виробничої спеціалізації території, зумовлений посиленням міжрегіональної кооперації, обміном спеціалізованою продукцією та послугами. Це просторовий вияв поділу суспільної праці взагалі, зумовлений економічними, соціальними, природними, національно-історичними особливостями різних територій та їхнім географічним положенням; один з факторів підвищення продуктивності праці. Ступінь ТПП залежить від рівня суспільного поділу праці у даній країні й, таким чином, може відбивати ступінь розвитку її продуктивних сил.

Власне, в основі ТПП лежать природні умови й ресурси, різноманітність територій, а також відмінності між народами, що там мешкають, та історично сформованими навичками праці. Внаслідок цього виготовлення одного й того самого продукту на одній території потребує менших витрат праці, а на іншій – більших. Тим-то доцільно зосередити зусилля на виробництві саме того продукту, витрати на який менші, відмовившись від виробництва деяких інших продуктів, виробництво яких ефективніше на інших територіях. Водночас продукти, яких бракує, можна одержати в обмін на свої.

У межах однієї країни виокремлюють внутрішньорайонний поділ праці (спеціалізацію окремих виробництв усередині економічного району) та міжрайонний поділ праці (спеціалізацію районів та обмін товарами між ними).

Виділяють шість різновидів ТПП:

1. Генеральний – між країнами й великими економічними районами.
2. Внутрішньорайонний – між промисловими вузлами й містами.

3. Довкола економічного центру (міста, комбінату).

4. Постадійний, за якого стадії виробничого процесу територіальне роз'єднані

5. Фазовий – одна й та сама продукція надходить до центрів з різних місць протягом року.

6. Епізодичний – райони або країни обмінюються якимись товарами не постійно.

Територіальний поділ праці може бути абсолютним (виробництво певного продукту на території неможливо) чи відносним (виробництво певного продукту економічно недоцільне)

3. Концепція енерговиробничих циклів.

Перше наукове визначення енерговиробничого циклу (ЕВЦ) належить М. Колосовському. Аналізуючи зв'язки виробництва усередині ТВК «за вертикаллю» й «за горизонталлю», він виснував, що для господарювання «стійкий не лише вихідний (провідний) виробничий процес (наприклад вугільно-металургійний), але й широка сфера виробничих групувань довкола основного процесу». Таку «типову, існуючу сукупність виробничих процесів, що виникають взаємозумовлено (спів підпорядковано) довкола основного процесу для даного різновиду енергії й сировини», він запропонував назвати енерговиробничим циклом.

Це визначення відбиває найважливіші властивості циклів:

- співпідпорядкованість підприємств, їхнє базування на одному, певному провідному різновиді сировини або енергії;
- територіальну стійкість сукупності;
- типовість для різних районів, що мають схожі природні та економічні передумови розвитку.

Сучасна система ЕВЦ включає такі цикли:

1. Пірометалургійний цикл чорних металів.
2. Пірометалургійний цикл кольорових металів.
3. Хіміко-металургійний цикл рідких металів.
4. Нафтоенергохімічний цикл.
5. Газоенергохімічний цикл
6. Вуглеенергохімічний цикл
7. Сланцеенергохімічний цикл.
8. Гірничо-хімічний цикл.
9. Лісоенергохімічний цикл.
10. Теплоенергопромисловий цикл.
11. Атоменергопромисловий цикл.
12. Гідроенергопромисловий цикл.
13. Машинобудівний цикл.
14. Текстильно-промисловий цикл.
15. Рибпромисловий цикл.
16. Індустріально-аграрний цикл
17. Гідромеліоративний індустріально-аграрний цикл.
18. Індустріально-будівельний цикл

4. Поняття і форми територіально-виробничих комплексів.

З удосконаленням територіальної організації продуктивних сил, збільшенням масштабів виробництва і концентрації його на території зростає кількість великих міжгалузевих і міжрегіональних проблем, розв'язання яких традиційними методами неможливе або не забезпечує потрібного ефекту.

Створення територіально-виробничого комплексу (ТВК) безпосередньо пов'язане з реалізацією довготермінових цільових регіональних проблем. Під ТВК розуміють економічне (взаємозумовлене) сполучення підприємств в одному промисловому фокусі або цілому районі, що забезпечує певний економічний ефект за рахунок вдалого (планового) добору підприємств згідно з природними та економічними умовами, з його транспортним та економіко-географічним розташуванням.

Економічна сутність ТВК виявляється у тому, що його народногосподарська ефективність вища за сумарну ефективність складників, які функціонують ізольовано.

Територіальний комплекс виникає тоді, коли територія перестає бути випадковим чинником його формування і коли внаслідок розташування компонентів на компактній території у сполуки з'являються додаткові якості.

ТВК – сполучення підприємств, для якого територіальна спільність є додатковим фактором ефективності за рахунок:

- тривалості взаємозв'язків і ритмічності виробничого процесу;
- скорочення транспортних витрат;
- раціонального використання усіх місцевих ресурсів і сприятливіших умов для маневрування ними;
- створення оптимальних умов для поєднання галузевого (міжгалузевого) та територіального керування.

Є три типи ТВК залежно від набору функцій:

- монопродуктові, що орієнтуються на випуск одного основного кінцевого виробу;
- субпродуктові, у яких випуск головної продукції супроводжується виробництвом супутньої;
- поліпродуктові, що, враховуючи потребу комплексного освоєння території та її природних ресурсів, зустрічаються найчастіше.

Поняття ТВК підкреслює зміст економічного району. Економічний район розглядався на лише як ланка у народногосподарському ланцюгу, що відіграє вузьку й виокремлену роль, але і як велика територіально-виробнича система, що має потужний ресурсний потенціал і здатна самотужки розв'язувати важливі господарські проблеми, скеровані на підвищення ефективності суспільного виробництва.

Враховуючи роль і місце ЕВЦ у формуванні ТВК, можна виокремити п'ять таких типів:

1. ТВК переробної промисловості з переважанням машинобудівного та текстильно-промислового ЕВЦ. Такі комплекси властиві високо розвинутим регіонам України.

2. ТВК гірничо-металургійної промисловості спирається на три ЕПЦ: пірометалургійного чорних металів, пірометалургійного кольорових металів, рідкометалохімічного. Базою їхнього формування є великі поклади руди. В Україні: Придніпровський.

3. ТВК енергетичної промисловості з провідними паливно-енергопромисловими ЕВЦ. Основою їхнього формування є великі поклади твердого палива (бурого й кам'яного вугілля, сланців) Донецький – в Україні).

4. ТВК хімічної промисловості. Найчастіше вони використовують продукцію трьох ЕВЦ: нафтоенергохімічного, газоенергохімічного та гірничохімічного. Сировинна база пов'язана з родовищами нафти і газу, а також гірничохімічної сировини (у нашій державі – Прикарпатський).

5. ТВК промисловості, що переробляє біологічну сировину. Тут маємо індустріально-аграрний, лісоенергопромисловий та рибпромисловий ЕВЦ.

Територіально-виробничий комплекс – об'єднання за певною народно-господарською функцією підприємств, які мають настільки тісні виробничі зв'язки, що випадіння зі сполучення будь-яких компонентів або порушення будь-яких зв'язків понижує ефективність усього комплексу, обмежуючи або унеможливаючи виконання цієї народногосподарської функції.

5. Форми територіальної організації продуктивних сил

Форми розміщення продуктивних сил – це стійкі територіально-економічні утворення, що характеризуються своєю різноманітністю, конфігурацією, складністю й взаєморозміщенням структурних елементів. Ці властивості тісно пов'язані з функціональними характеристиками даного утворення і залежать від нього.

Промисловий центр – це група промислових підприємств, взаємопов'язаних спільними допоміжними виробництвами, а у низці випадків – спільністю технологічного процесу, що мають єдину систему розселення і обслуговуються спільною інфраструктурою.

Вузол – це територіальне сполучення об'єктів, що відіграють певну роль у розвитку даної території.

Промисловий вузол – це локальне виробничо-територіальне сполучення, де підприємства поєднуються тісними виробничими й виробничо-технологічними зв'язками, спільністю транспортно-географічного розміщення, загальними системами інфраструктури й поселень для найефективнішого використання природних, матеріальних і трудових ресурсів.

Виробничий комплекс – це поєднання підприємств, об'єднаних виконанням єдиної господарської функції та взаємопов'язаних тісними виробничими стосунками таким чином, що вилучення якихось компонентів або порушення зв'язків знижує ефективність комплексу, обмежує або унеможливує виконання господарських функцій.

Територіально-виробничий комплекс – це взаємозумовлене поєднання підприємств на певній території, за якого ефект досягається завдяки вдалому добору підприємств згідно з природними та економічними умовами.

Район – це територія, що відрізняється від інших територій за сукупністю складових, які характеризуються єдністю, взаємозв'язком та цілісністю, котра є об'єктивною умовою, закономірністю раціонального розвитку даної території.

Портово-промисловий комплекс – це об'єднання на одній території морських портів, промислових підприємств, приморських поселень, соціально-виробничої інфраструктури, розміщення яких у прибережній зоні зумовлене експлуатацією природних ресурсів прилеглої території та акваторії, забезпеченням зовнішньоекономічної та інших різновидів діяльності.

Портово-промисловий комплекс (ППК) – це форма територіальної організації морського господарства й прилеглого примор'я, взаємопов'язане й взаємообумовлене, планомірно сформоване об'єднання морських портів, промислових підприємств, приморських селищ, соціально-виробничої інфраструктури, розташування яких у береговій зоні викликано експлуатацією ресурсів суходолу й моря, забезпеченням зовнішньоекономічних та інших зв'язків.

Основні типи ППК:

- океанічний, зорієнтований переважно на природно-ресурсний потенціал Світового океану (наприклад, океанічне рибальство, добування залізо-марганцевих конкрецій тощо) та зовнішньоекономічні морські торговельні зв'язки;

- морський (прибережний), пов'язаний з освоєнням природно-ресурсного потенціалу континентального шельфу (морський нафто-й газовидобуток, прибережне рибальство, морекультура);

- приморський, зорієнтований переважно на освоєння нових територій морським шляхом.

Науково-технологічна зона – це певна територія, на якій вищий навчальний заклад (чи кілька), науково-дослідний центр міжнародного рівня та відповідна технологічна інфраструктура задля впровадження наукових розробок в практику. Сукупність цих трьох компонентів, а також наявність венчурного (ризикового) капіталу, висококваліфікованих кадрів дає можливість зменшити час від наукової розробки до її впровадження у виробництво. Такі зони, як правило, створюються в економічно розвинених країнах. неподалік від великого наукового чи культурного центру, пов'язані з ним швидкісною автострадою чи залізницею задля створення гідних умов науковцям. Часто при цьому враховуються і кліматичні фактори; більш за все для цього підходять райони субтропічного клімату.

Науково-технологічні парки (технопарки) – це менші за територією зони, де навколо технічного університету чи науково-дослідного центру розміщуються декілька фірм, що займаються впровадженням своїх розробок в галузі високих технологій та наукомістких виробництв.

Технополіс – центр впровадження досягнень науки і техніки. Це, як правило, нове місто, в якому запроваджуються у виробництво новітні розробки, а також проживає населення. Він містить науково-дослідну, промислову та селищну зони, має необхідну інженерну, комунально-побутову та комунально-культурну інфраструктуру, комфортні умови проживання.

Створення технополісів, технопарків та науково-технологічних зон дасть можливість:

- максимально зблизити науку та виробництво і, таким чином, значно

підвищити ефективність використання досягнень НТП;

- сприяти структурній перебудові економіки для підвищення її наукомісткості;
- рівномірніше розташовувати ПС, вирівнюючи при цьому диспропорції в економічному розвитку;

- розвивати у технополісах безвідходні виробництва, розробляти та впроваджувати досконаліші методи очищення, застосовувати екологічно чисті матеріали й джерела енергії.

«Мозковий центр» технополісу не лише сприятиме створенню конкурентоздатної продукції, але й даватиме власну продукцію у вигляді науково-технічних розробок, кваліфікованих науково-технічних та організаційно-економічних консультацій («ноу-хау»).

ТЕМА 4 Регіон у системі територіального поділу праці

1. Основні районоутворюючі фактори

2. Поняття економічного району, регіону та регіональної економіки

3. Ієрархія економічних районів, їх основні типи

4. Мережа економічних районів України

1. Основні районоутворюючі фактори

На формування економічних районів впливають різні фактори: природні, економічні та історичні. Основними серед них є економічні.

Головним районоутворюючим фактором у кожній країні є суспільний територіальний поділ праці, який є результатом просторового прояву дії загального економічного закону суспільного поділу праці.

Територіальний поділ праці проявляється у господарській спеціалізації окремих частин території країни на різних видах виробничої діяльності відповідно до їх природних умов і наявних трудових та інших ресурсів. Його розвиток відкриває шлях до максимального, найбільш ефективного використання сприятливих для виробництва умов кожної території, вигідного географічного положення, значних запасів мінеральних (особливо паливних і енергетичних) ресурсів, комбінування виробництв, що їх використовують, а також використання навичок та виробничого досвіду населення, які здобуті ним протягом певного історичного періоду.

Другим важливим районоутворюючим фактором, який є похідним від територіального поділу праці, є територіальні виробничі комплекси (ТВК). Територіальний поділ праці веде до формування галузей спеціалізації окремих територій, які, в свою чергу, обумовлюють склад галузей, що їх обслуговують і доповнюють. Це приводить до виникнення ТВК.

Як складові частини до ТВК входять елементарні техніко-економічні комплекси (первинні ланки енерговиробничих циклів). В основі цих комплексів знаходяться стійкі сполучення взаємопов'язаних підприємств різних галузей, їх зв'язки визначені технологією і економікою виробництва. Прикладом таких елементарних комплексів можуть бути молокозаводи, розташовані в сільській місцевості, та цукрові заводи з їх сировинними чопами і взаємопов'язаним з ними тваринництвом, яке

використовує відходи цих виробництв. Елементарні комплекси є в різних галузях промисловості.

Сукупність однорідних або тісно зв'язаних між собою різних елементарних техніко-економічних комплексів, розташованих на компактній території, утворює територіально-виробничий комплекс, який охоплює значну частину економічного району. В межах одного великого економічного району може бути один або декілька тісно пов'язаних ТВК.

До основних районоутворюючих факторів належить також і найбільші міста країни – великі регіональні і індустріальні центри із зонами економічного тяжіння до них периферійних територій. Кожне місто як економічний центр впливає на навколишню тяжіючу до нього місцевість, а найбільше місто об'єднує своєю зоною районоформуючого впливу всі менші міста. Так забезпечується зв'язок ядра і периферії економічною районом.

Зона районоформуючого впливу великого регіонального центру охоплює цілу групу адміністративних областей. На Україні такими центрами є Харків, Донецьк, Дніпропетровськ, Одеса, Львів. Найбільшу зону районоформуючого впливу має м. Київ, який, крім потужного регіонального центру, є ще і столицею держави.

Важливе районоутворююче значення мають особливості економіко-географічного положення території району. Вони значною мірою впливають на формування спеціалізації його господарства. Так, наприклад, вихід Південного економічного району України до берегів Чорного моря обумовлює розвиток у його народногосподарському комплексі морського транспорту, портово-промислових центрів, суднобудування і судноремонту, курортно-туристичного комплексу, риболовства і рибопереробної промисловості.

На утворення економічного району великий вплив мають природні умови і ресурси. Природні умови взагалі, і особливо природні ресурси, – це основа розвитку і спеціалізації сільського господарства та промисловості району. Вони мають значний вплив на формування галузевої структури територіальних виробничих комплексів.

Районоутворююче значення мають також основні форми територіальної організації виробництва – промислові центри, промислові вузли (зосереджені в одному місті чи розосереджені в близько розташованих містах і селищах міського типу), одногалузеві і багатогалузеві промислові райони, локальні, районні і обласні агропромислові комплекси, які разом з транспортним комплексом та інфраструктурою об'єднуються в народногосподарський комплекс економічного району. Важливу роль у формуванні економічних районів відіграє транспорт. Наявність розвинутої транспортної мережі на певній території впливає на темпи формування економічного району, забезпечує здійснення широких міжрайонних економічних зв'язків, посилює формування зон економічного тяжіння периферійних територій до їхнього економічного ядра. Значний вплив на формування економічних районів має національно-політичний устрій та адміністративно-територіальний поділ країни. В умовах перехідної економіки, коли ще значна кількість промислових підприємств залишається власністю держави, а в сільському господарстві зберігаються кооперативні сільськогосподарські підприємства, адміністративні області залишаються ще як єдине господарське ціле із своїми органами управління

господарством. У їх межах функціонують територіальні виробничі комплекси, їхні основні складові частини або окремі ланки народногосподарського комплексу великого економічного району.

Адміністративні центри низових районів і областей, як правило, стають і важливими економічними центрами, створюють свої зони впливу на навколишню територію і цим також зв'язують її в єдине ціле. Загальний (інтегральний, міжгалузевий) економічний район має бути великою економічно цільною територією, на якій є значні природні ресурси, необхідні для визначення його господарської спеціалізації і забезпечення сучасного і перспективного розвитку;

Велике прикладне значення економічного районування полягає у тому, що воно є основою формування і реалізації державної регіональної економічної політики, а також використовується в практиці територіального управління господарством, при виборі доцільних варіантів розміщення нових виробничих об'єктів та вдосконаленні територіальної структури господарства, обґрунтуванні перспектив розвитку територіально-виробничих комплексів. Економічне районування сприяє підвищенню ефективності використання ресурсного, виробничого і науково-технічного потенціалу регіонів і всієї країни.

В Україні здійснюється генеральне економічне районування території для цілей прогнозування, розробки і реалізації територіальних комплексних програм і схем природокористування, проектів районного планування, схем розвитку і розміщення продуктивних сил та розселення населення. Територіальні схеми розміщення і розвитку продуктивних сил певних районів являють собою прогнозні, науково обґрунтовані розробки прикладного характеру, які містять як ретроспективний аналіз розвитку усіх структурних складових господарського комплексу території, так і визначення напрямів перспективного розвитку. При цьому обґрунтовуються основні завдання і показники соціально-економічного розвитку регіонів та шляхи вирішення соціальних, економічних і екологічних проблем.

Таким чином, економічне районування є науковим методом територіальної організації народного господарства і водночас одним із засобів раціонального розміщення виробництва, вдосконалення його спеціалізації та піднесення соціально-економічного розвитку.

2. Поняття економічного району, регіону та регіональної економіки

Великі економічні райони – це територіальні спеціалізовані частини народного господарства країни, взаємопов'язані між собою постійним обміном виробленої в них продукції та іншими економічними відносинами. Економічний район – це форма територіальної організації народного господарства, що утворюється на основі суспільного територіального поділу праці, виникнення і формування районних територіальних виробничих комплексів.

За визначенням П. М. Алампієва, економічний район – це географічне цілісна територіальна частина народного господарства країни, яка має свою виробничу спеціалізацію, міцні внутрішні економічні зв'язки і нерозривно зв'язана з іншими частинами суспільним територіальним поділом праці. Є й інші визначення поняття економічного району. Спільними для них є такі ознаки: територіальна цілісність,

спеціалізоване господарство, його комплексність, тісні внутрірайонні і міжрайонні економічні зв'язки, особливість економіко-географічного положення.

Розміри території великих економічних районів повинні відповідати вимогам скорочення перевезення масових вантажів в межах району до економічно доцільних відстаней, наближатися до їх одномасштабності, а величини економічних потенціалів районів повинні бути близькими між собою;

1) економічний район повинен являти собою виробничо-економічну територіальну єдність, яка створюється розвиненими внутрішніми виробничими зв'язками, і мати спеціалізацію господарства у масштабі країни;

2) на території інтегрального економічного району повинен бути сформований достатньо потужний народногосподарський комплекс, основу якого становлять територіальні виробничі комплекси з такою галузевою структурою:

- профільюючі галузі (галузі спеціалізації району в масштабах країни), які включають до свого складу кілька галузей промисловості і сільського господарства;

- галузі, які розвиваються як суміжні з галузями попередньої групи і забезпечують комбіновану переробку сировини, а також галузі, що обслуговують потреби галузей спеціалізації району (добування і збагачення сировини, виробництва напівфабрикатів, обладнання, ремонт обладнання, виробництво будівельних матеріалів тощо);

- галузі, які забезпечують потреби населення району промисловими і продовольчими товарами, необхідними матеріалами;

3) при виділенні економічного району повинно враховуватися економіко-географічне положення території і його вплив на спеціалізацію та особливості розміщення продуктивних сил.

Регіон – це економічний район, що має наступні специфічні риси:

1) при виділенні регіону враховують принцип економічного тяжіння, тобто необхідності включення в його межі основної територіальної частини або і всієї зони, формуючого впливу його головного регіонального центру;

2) до складу регіонів повинні повністю включатися території адміністративних областей, країв, автономних республік без порушення їх меж.

Визначення меж цих регіонів залежить від об'єктивних і суб'єктивних факторів. Це пов'язано з тим, що економічна основа сусідніх районів даного підтипу часто буває однорідною (однотипною), особливо в спеціалізованих сільськогосподарських зонах, і тому їхні межі визначаються виробничими зв'язками підприємств місцевого значення з їх сировинними зонами, а також територіальною організацією і управлінням всього господарства, яке здійснюється регіональними центрами. В цих районах основними галузями виробництва є рослинництво, тваринництво і місцева промисловість, переважно та, що переробляє сільськогосподарську сировину. Найбільш поширеними виробничими поєднаннями тут є локальні аграрно-промислові комплекси (завод, цех і сировинна зона). В межах цих регіонів можуть бути розташовані і підприємства міжрайонного значення, які впливають на формування обласних господарських комплексів і внутрішньо регіональних підрайонів.

Для регіональної економіки характерні такі засади функціонування:

- комплексність екологічного, економічного та соціального розвитку;

- єдність процесів природокористування та охорони навколишнього середовища;

- територіальна спільність виробництва;
- відповідність системи розселення демографічній ситуації та розміщенню виробництва;
- цілісність системи соціальної інфраструктури;
- поєднання територіального та галузевого управління об'єктами.

У сфері регіональної економіки має перебувати й зовнішньоекономічна діяльність, бо багато її форм, такі як вільні економічні зони, прикордонна та прибережна торгівля, іноземний туризм, мають регіональний характер, а інші тісно пов'язані з рівнем розвитку інфраструктури, господарської культури та ділового сервісу регіону. Таким чином, господарство регіону є відкритою економічною системою, що функціонує на основі спеціалізації, міжрегіональної інтеграції, зміст яких реалізується через галузеві, міжгалузеві та міжрегіональні виробничо-економічні зв'язки.

3. Ієрархія економічних районів, їх основні типи

Наукова і практична необхідність диференційованого підходу до вивчення територіально-господарських відмінностей у межах країни обумовлює також потребу систематизації різних економічних районів.

Науково обґрунтованим є об'єктивне існування двох типів економічних районів – галузевих і загальних або багатогалузевих (інтегральних).

Галузеве (спеціальне) економічне районування потрібне для вивчення особливостей розміщення і проблем розвитку окремих галузей виробництва. Цей тип економічних районів виникає під впливом закономірності територіальної концентрації підприємств окремої галузі народного господарства і пов'язаних з ними обслуговуючих виробництв, їх територіальна локалізація залежить в основному від наявності на певній території необхідних природних передумов (грунтово-кліматичних і сировинних ресурсів), крупного споживача продукції, сприятливих транспортних зв'язків тощо.

Так, наприклад, у сільському господарстві виділяються райони виробництва технічних і зернових культур, виноградарства і садівництва, а в промисловості – райони вугільної, металургійної, хімічної, легкої та інших галузей індустрії.

Галузеві економічні райони є складовою частиною загальних економічних районів. Галузеве районування посилює наукову обґрунтованість визначення території загальних економічних районів.

Загальне (інтегральне) економічне районування базується на регіональних народногосподарських комплексах, в основі яких знаходяться територіально-виробничі комплекси різного ступеня сформованості або їх складові частини.

За цим районуванням виділяється три підтипи інтегральних економічних районів: великі (макрорайони), середні (мезорайони) і малі (мікрорайони).

Великі (інтегральні) економічні райони – це поділ території країни на найбільші територіальні частини, які об'єднують кілька адміністративних областей, або адміністративні області з автономною республікою, або адміністративні краї з автономними областями. Головною метою визначення цих районів є виявлення і розмежування великих існуючих чи тих, які ще тільки формуються, територіально-виробничих комплексів для визначення напрямів їх раціонального розвитку і більш ефективного використання їхнього ресурсного потенціалу. Ці райони

використовуються для довгострокового прогнозування розвитку і розміщення продуктивних сил, формування загальнодержавних баз промислового чи сільськогосподарського виробництва, які не можуть бути сформовані в межах тільки однієї адміністративної області.

У великих економічних районах, крім галузей спеціалізації в масштабі держави, повинні розвиватись і інші основні галузі виробництва з метою більш повного використання місцевих ресурсів і зменшення обсягів довізної продукції з інших районів.

Виникнення і розвиток великих економічних районів може відбуватися в країнах з територією не менше 300–500 тис. км². В країнах з меншою територією формуються тільки мезо- і мікрорайони, тобто райони другого і третього порядку (підтипи міжгалузевих районів).

Середні (інтегральні) економічні райони, як правило, є підрайонами великих економічних районів. Це територія однієї невеликої країни чи адміністративної області, краю, автономної республіки, тобто це територіальні одиниці економічного районування. Об'єктивною основою цього районування виступає територіальний поділ праці як в масштабах країни, так і в межах великих (інтегральних) економічних районів.

На території цих районів знаходяться ядра крупнорайонних ТВК або їх складові частини. У даному підтипі економічних районів основну районоутворюючу роль відіграють великі багатофункціональні міста, які разом з тим є і найбільшими промисловими і транспортними вузлами. Ці міста є тими ядрами районів, які пов'язують їх периферію в єдине ціле.

Середні економічні райони об'єднуються у великий економічний район зоною районоформуючого впливу великих регіональних центрів з системою спеціалізації і кооперування їхніх підприємств. З метою більш повного використання свого ресурсного потенціалу спеціалізація виробництва в цих районах здійснюється не тільки на основних галузях, а й на виробництві другорядної продукції, потрібної для кожного великого економічного району. Ці райони використовуються як для прогнозування рівня розвитку виробництва і невиробничої сфери та розробки державних програм галузевого розвитку, так і для управління господарською діяльністю.

Малі райони (мікрорайони) – це найнижчий ступінь інтегральних економічних районів. Вони органічно пов'язані з низовим адміністративно-господарським районуванням, їх територія відповідає території внутріобласних адміністративних районів.

4. Мережа економічних районів України

Економічне районування України на державній організаційній основі, по суті, розпочалося з 1921 р. комісією Держплану Росії під керівництвом І. Г. Олександрова.

Перша спроба виділення економічних районів на Україні була невдалою. За проектом Держплану її територія була поділена на два великих райони: Південний гірничопромисловий і Південно-Західний – в основному сільськогосподарський. Однак Уряд України не прийняв такого поділу, внаслідок чого пізніше Держплан СРСР виділив Україну як єдиний економічний район.

У довоєнний період для внутрішнього республіканського планування територію України поділили на частини на основі об'єднання у великі групи адміністративних

округів. Але в зв'язку з нестабільністю адміністративно-територіального поділу на той час таке районування було дуже короткочасним.

Тільки в післявоєнний період, коли в основному стабілізувався адміністративно-територіальний поділ і були визначені майже всі сучасні області України, а також завершилось об'єднання території України з її західними землями і Кримом, розпочалась науково більш обґрунтована розробка мережі економічних районів.

Початок її було зроблено в 1952 р. вченими під керівництвом академіка К. Г. Воблого. В основу виділених ними районів було покладено об'єднання адміністративних областей, які визначалися спільністю економіко-географічного положення, особливостями формування господарства у минулому і сучасною його спеціалізацією. Вони виділили п'ять економічних районів (груп областей): Центральний (Київська, Чернігівська, Житомирська, Вінницька і Кам'янець-Подільська); Південно-Східний (Сталінська, Ворошиловградська, Дніпропетровська і Запорізька); Північно-Східний (Харківська, Полтавська, Сумська); Південно-Західний (Одеська, Миколаївська, Херсонська, Кіровоградська, Ізмаїльська); Західний (Львівська, Дрогобицька, Станіславська, Тернопільська, Рівненська, Волинська, Чернівецька, Закарпатська). Якщо врахувати виділення Подільського району, яке відбулося пізніше з областей Центрального (Вінницька, Кам'янець-Подільська) і Західного (Тернопільська) районів, і виділення Придніпровського району з областей Південного – Східного району (Дніпропетровська і Запорізька), то ця мережа довела свою життєздатність. Вона збільшена до семи районів, які тепер становлять основу мережі економічних районів України.

В 1957 р. у зв'язку з переходом від галузевого до територіального планування розвитку народного господарства СРСР була затверджена нова мережа, яка складалася з економічних адміністративних районів. За цією мережею на території України було виділено 11 економічних адміністративних районів.

У 1960 р. їх кількість була збільшена до 14. З метою укрупнення економічних адміністративних районів А. Т. Діброва в 1958 р. запропонував мережу з 6 основних економічних районів: Донбасу, Промислового Придніпров'я, Північно-Східного, Центрального, Західного, Причорноморського.

У зв'язку з подрібненістю території України економічними районами та значним збільшенням управлінського апарату Держ-план України укрупнив у 1962 р. економічні адміністративні райони і зменшив їх кількість з 14 до 7.

До мережі цих районів увійшли:

Донецький (Донецька і Луганська області);

Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);

Харківський (Харківська, Полтавська, Сумська області);

Київський (Київська, Житомирська, Чернігівська, Черкаська області);

Подільський (Вінницька, Хмельницька, Тернопільська, Чернівецька області);

Львівський (Львівська, Волинська, Рівненська, Івано-Франківська, Закарпатська області);

Чорноморський (Одеська, Миколаївська, Херсонська і Кримська області).

Ця мережа економічних районів більш об'єктивно відображала реально існуючі економічні райони України. Винятком була тільки Чернівецька область, яка пізніше цілком обґрунтовано була віднесена до Карпатського економічного району. Ці

райони до 1990 р. залишалися визнаними підрайонами генеральних економічних районів, виділених на Україні в 1963 р., коли процес укрупнення економічних районів відбувався на всій території Радянського Союзу.

В результаті була затверджена мережа з 18 великих економічних районів і одного середнього (мезорайону) – Молдавської РСР. За цією мережею на Україні було виділено три макрорайони: Донецько-Придніпровський (у складі 8 областей); Південно-Західний (у складі 13 областей) і Південний (у складі 4 областей).

Виділення великих економічних районів допомагало Держплану СРСР зосереджувати свою увагу на визначенні найважливіших крупнорайонних загальнодержавних завдань при розробці планів перспективного розвитку і розміщення продуктивних сил як у старих районах, так і особливо – в районах нового інтенсивного господарського освоєння на сході країни (утворення великих баз паливної, металургійної, хімічної промисловості, а також баз виробництва сільськогосподарської продукції: зернових і технічних культур, овочівництва, виноградарства, садівництва, ефіроолійних культур, спеціалізованого тваринництва та ін.

Така мережа економічних районів існувала до 1990 р. Після розпаду СРСР, в умовах переходу України до ринкової економіки і самостійного економічного розвитку стара мережа великих економічних районів втратила своє призначення. Вона не могла забезпечити більш диференційованого підходу до розвитку і розміщення продуктивних сил з урахуванням особливостей і відмінностей природних, історичних, економічних умов регіонів, існуючих на території України.

В 90-х роках вченими України запропоновано кілька варіантів удосконалення мережі економічних районів. Однак їх основним недоліком було недостатнє наукове обґрунтування та неповне врахування реально існуючих економічних взаємозв'язків. У запропонованих варіантах мереж економічних районів економічними районами України визнаються території, які раніше були названі об'єктивними підрайонами Донецько-Придніпровського і Південно-Західного макроекономічних районів в системі союзного поділу праці.

По суті адміністративні області виключаються із складу одного економічного району і включаються до складу іншого, нерідко необґрунтоване виділеного. Це стосується, зокрема, виділення Центрально-Українського району шляхом об'єднання Черкаської і Кіровоградської областей. Територія вказаних областей дійсно є центрально-географічною частиною України, але за системою взаємозв'язків, що склалися, вона не є економічним районом. Достатньо відзначити, що до 1954 р. Черкаська область перебувала у складі Київської області і досі має тісні виробничі і невиробничі зв'язки з Києвом. Кіровоградська область не має спільного економічного ядра з Черкаською областю; вона має тісні економічні зв'язки з Кривбасом і є складовою частиною територіально-виробничого комплексу Дніпропетровської і Запорізької областей.

Виходячи з наукових основ економічного районування, викликає сумнів доцільність необґрунтованого виділення Поліського району у складі Волинської, Рівненської, Житомирської і Чернігівської областей. Необхідно враховувати ту обставину, що Полісся – це природна зона, а природний фактор хоч і має важливе значення, не може бути основним районоутворюючим фактором в економічному

районуванні. Крім того, Київська, Житомирська, Чернігівська і Черкаська області – це нерозривні складові великого територіально-виробничого комплексу, що знаходиться в зоні інтенсивного районуотворюючого впливу Києва, мають з ним тісні багатогалузеві зв'язки (виробничі, транспортні, інфраструктурні).

Враховуючи необхідність здійснення державної регіональної економічної політики, Кабінет Міністрів України у 1998 р. вніс на розгляд до Верховної Ради України проект Закону України «Про концепцію державної регіональної економічної політики», в якому пропонується мережа економічних районів України у такому складі:

Донецький (Донецька, Луганська області);

Придніпровський (Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська області);

Східний (Полтавська, Сумська, Харківська області);

Центральний (Київська, Черкаська області, м. Київ);

Поліський (Волинська, Житомирська, Рівненська, Чернігівська області);

Подільський (Вінницька, Тернопільська, Хмельницька області);

Причорноморський (Автономна Республіка Крим, Миколаївська, Одеська, Херсонська області, м. Севастополь);

Карпатський (Закарпатська, Львівська, Івано-Франківська, Чернівецька області).

Запропонований проект нової мережі економічних районів в цілому відповідає науковим критеріям економічного районування, але разом з тим, на нашу думку, не позбавлений певних недоліків. Насамперед це стосується виділення Поліського району, про що йшлося вище. З точки зору географічного визначення, невдалою є назва Східного району. В усіх варіантах попередніх мереж економічного районування він був названий Північно-Східним.

ТЕМА 5 Сутність, мета і завдання регіональної економічної політики. Механізм реалізації регіональної економічної політики

1. Зміст та завдання державної регіональної політики.

2. Методи проведення державної регіональної соціально-економічної політики

3. Інструменти і форми регіональної державної економічної політики

4. Програми соціально-економічного розвитку регіону

1. Зміст та завдання державної регіональної політики.

Регіональна політика — це сфера управління економічним, соціальним і політичним розвитком країни у просторовому, регіональному аспекті. Регіональна політика характеризується такими напрямками:

- співвідношення й взаємодія рушійних сил регіонального розвитку в державному, кооперативному, приватному та інших секторах національної економіки;

- співвідношення державного й регіонального аспектів розвитку, центрального й регіонального рівнів управління;

- зближення рівнів соціально-економічного розвитку регіонів;

- регіональні аспекти демографічної, екологічної політики.

Науково обґрунтована політика особливо актуальна для України. За роки існування системи жорсткого централізованого управління економічні й соціальні

структури країни дуже деформувалися; це стосується й регіонального рівня. Власне, відомчий підхід до розміщення виробництва ігнорував інтереси регіонів. Через це багато де в Україні посилилась екологічна й соціальна напруженість.

Метою регіональної політики України має бути забезпечення населенню гідних умов життя.

Регіональна політика держави є системою взаємовідносин центральних та місцевих органів влади і самоврядування в управлінні соціально-економічними процесами на певній території. Вона включає сукупність політичних, організаційних, правових, економічних та екологічних заходів, які здійснюються державою і спрямовуються на стимулювання ефективного розвитку продуктивних сил регіонів, підвищення їхньої фінансово-економічної самостійності та відповідальності. Регіональна політика орієнтована на забезпечення однакових організаційно-правових умов функціонування регіональних господарських комплексів та збереження територіальної цілісності Української держави. Вона ґрунтується на таких основних принципах:

- конституційності і законності, субсидіарності, забезпеченні унітарності та територіальній цілісності країни;

- партнерства та тісної взаємодії центральних, регіональних та місцевих органів державної влади і самоврядування у вирішенні завдань життєзабезпечення та комплексного розвитку території;

- послідовне скорочення найбільш значних відмінностей у рівнях соціально-економічного розвитку регіонів;

- досягнення соціально і економічно виправданого рівня комплексності та забезпечення раціоналізації структури господарства регіонів;

- створення міцних засад для поліпшення демографічної ситуації, збільшення тривалості життя населення та підвищення його якості;

- послідовне формування раціональної системи розселення шляхом створення нових населених пунктів, активізації економічної діяльності та забезпечення комплексного розвитку кожного міста, села, селища;

- регулювання природно-ресурсної збалансованості регіонів, запобігання забрудненню природного середовища, ефективного використання та відтворення природних ресурсів.

Зміст та особливості державної регіональної політики на певному етапі визначаються станом суспільних відносин у країні та характером розвитку продуктивних сил. Але за будь-яких обставин слід враховувати суть соціально-економічних процесів, що відбуваються в регіонах впродовж тривалого часу, особливо зважуючи на періоди кардинальних змін.

2.Методи проведення державної регіональної соціально-економічної політики

Адміністративні методи охоплюють регулюючі засоби, пов'язані із забезпеченням правового поля економічної діяльності. Їх завдання – створення оптимальних і обґрунтованих правових рамок умов. Функція адміністративних методів полягає у забезпеченні стабільного правового середовища для ділового

життя, захисті конкурентного середовища, збереженні прав власності і можливостей для вільного прийняття економічних рішень.

Ступінь активності застосування адміністративних методів може бути різною залежно від сфери економіки. В сучасних умовах найбільш активно вони проявляються в сфері охорони навколишнього середовища, а також соціального захисту найбільш уразливих верств населення.

В українській економіці стосовно використання адміністративних методів державної регіональної соціально-економічної політики відслідковуються такі тенденції:

- в результаті загостреного політичного протистояння владних структур ефективність адміністративних заходів суттєво знизилась;

- командно-адміністративна економіка привела до дискредитації практики використання адміністративних важелів; перехід до ринкової системи господарювання призвів до природного намагання звільнитися від них і в результаті спрацьовування "ефекту маятника" цей відхід був занадто сильним.

- Економічні методи впливають на певні характеристики ринкових процесів: сукупний попит і пропозицію, ступінь централізації капіталу, а також на соціальні, структурні і територіальні параметри економіки. До економічних методів належать такі:

А. Фінансова (бюджетна, фіскальна) політика.

1. Бюджетна політика: реалізується у вигляді двох основних груп засобів – нормативно-розрахункових механізмів і особливих бюджетних режимів.

- Нормативно-розрахункові механізми призначені для вертикального (забезпечення всіх рівнів влади ресурсами, достатніми для виконання їх повноважень) і горизонтального (вирівнювання доходності бюджетів регіонів до відповідних середніх рівнів, або фактичного обсягу витрат регіонів по конкретних напрямках державної соціальної політики) подолання бюджетних диспропорцій.

- Особливі бюджетні режими можуть розповсюджуватися як на цілі регіони країни, так і невеликі за площею адміністративно-територіальні одиниці. Характер особливого бюджетного режиму, види і набір податково-бюджетних преференцій залежать від правового і господарського статусу отримувача, причин і завдань їх введення.

2. Фіскальна політика реалізується через податкову систему; податкові пільги застосовуються до пріоритетних галузей економіки, регіонів: як до затрат (поточних і капітальних), так і до випуску (продукції); можуть бути одноразовими, тимчасовими і постійними.

Б. Грошово-кредитна (монетарна) політика, яка включає:

- грошову політику, що передбачає вплив на кількість і ціну (відсоткова ставка) пропонованого позичкового капіталу, щоб у відповідності з цілями державного регулювання регіонального розвитку впливати на попит, механізми і напрямку використання кредитів;

- кредитну політику, яка першочергово зорієнтована на кредитування та інвестування пріоритетних галузей економіки і регіонів.

В. Програмування. Реалізується у вигляді довгострокових і короткострокових планів соціально-економічного розвитку територій та комплексних цільових програм. (Поняття регіональної програми ми розглянемо нижче більш детально).

Залежно від характеру регулюючого впливу держави методи регіональної соціально-економічної політики поділяються на прямі та непрямі.

- Методи прямого впливу. Передбачають таке регулювання з боку держави, при якому суб'єкти економіки змушені приймати рішення, що ґрунтуються не на самостійному економічному виборі, а на державних розпорядженнях. Вони включають: державне інвестування, субсидування, ціноутворення, програмування, а також організацію за участю держави певних видів діяльності (виробництв, об'єктів інфраструктури).

- Методи непрямого впливу. Полягають у створенні державою необхідних передумов для того, щоб при самостійному виборі суб'єкти господарювання тяжіли до тих економічних рішень, котрі відповідають цілям економічної політики. Вони включають кредитну, податкову, бюджетну, амортизаційну політику.

В залежності від характеру імпульсів регіонального розвитку, спричинених зовнішніми чи внутрішніми факторами, методи поділяються на екзогенні та ендогенні.

- Методи екзогенного розвитку регіонів передбачають значне державне втручання з боку державних органів влади у вигляді великих державних інвестицій, субсидій, кредитів.

- Методи ендогенного розвитку ґрунтуються на державному втручанні у вигляді податкових пільг, послабленні адміністративного контролю, скороченні частки державної власності. Мета такого державного втручання - надати імпульс внутрішнім факторам розвитку, викликати кумулятивний процес, оскільки спонтанний ендогенний розвиток є нетиповим явищем у світовій практиці. Ці методи застосовуються за такими напрямками: стимулювання розвитку сектора послуг, активізація малого і середнього підприємництва, створення територіально локалізованих зон підприємництва.

3. Інструменти і форми регіональної державної економічної політики

Інструменти державної регіональної соціально-економічної політики можуть бути такими:

– заборони, дозволи, квоти, ліцензії, стандарти, гарантії (адміністративні методи);

– трансферти (гранти), субсидії, премії, кредити, позики, інвестиції, цільові і комплексні програми, плани економічного і соціального розвитку регіонів (економічні методи).

Форми реалізації державної регіональної соціально-економічної політики можуть бути такими:

– відсутні адресність та однозначна визначеність ресурсів (сформульовані в політичних програмах, основних напрямках державної політики);

– чітке визначення конкретних агентів, цілей, фіксованих кількісних параметрів, строків досягнення, ресурсів щодо реалізації конкретних заходів у відповідних програмних чи прогнозних розробках та організаційних форм взаємодії між

центральними і регіональними органами влади і управління.

Інститути державної регіональної соціально-економічної політики – це державні (або в ряді випадків за участю держави) організації та структури (міністерства, комітети, ради, агентства, фонди та ін.), уповноважені формувати і проводити регіональну політику.

Вони є частиною державного апарату, що спеціалізується на вирішенні регіональних проблем і питань взаємодії центру з регіонами.

В узагальненому вигляді основні складові механізму реалізації державної регіональної соціально-економічної політики зображені на рис 5.1.

Державне регулювання регіонального розвитку здійснюється на різних рівнях правління і включає адміністративні та економічні методи, прямі і непрямі методи. методи впливу на екзогенний та ендогенний розвиток регіонів. Причому залежно від специфіки територій і вирішуваних проблем склад елементів механізму державного регулювання буде мати суттєві відмінності.

Виходячи з існуючих проблем та актуальних завдань регіонального розвитку, можна стверджувати, що на сучасному етапі подолання економічної кризи механізм державного регулювання регіонального розвитку повинен забезпечити:

- активізацію господарської діяльності в регіонах на основі впровадження нових ринкових відносин і поліпшення використання природно-ресурсного та економічного потенціалу, подолання на цій основі спаду виробництва і створення передумов для стабілізації економіки регіону та поступового її підйому;

- цілеспрямоване формування якісно нової структури економіки, досягнення структурно-технологічної збалансованості виробництва, подолання диспропорцій в розвитку міжгалузевих і міжрегіональних господарських комплексів та окремих галузей;

- створення умов для посилення економічно доцільної спеціалізації регіонів, прискореного розвитку прогресивних галузей господарства і залучення іноземного капіталу в райони, що мають для цього найбільш сприятливі передумови;

- сприяння створенню нових виробництв, здатних конкурувати на міжнародному рівні;

- скорочення бюджетного дефіциту регіонів, для чого необхідна система, яка б включала субвенції і дотації для здійснення економічних і соціальних програм державного та міжрегіонального значення, а також регіональних програм по ліквідації територіальних диспропорцій і забезпечення комплексного розвитку економіки;

- активізацію інвестиційної діяльності, зростання капіталовкладень для модернізації виробництва, а також для вирішення житлових та інших соціальних проблем.

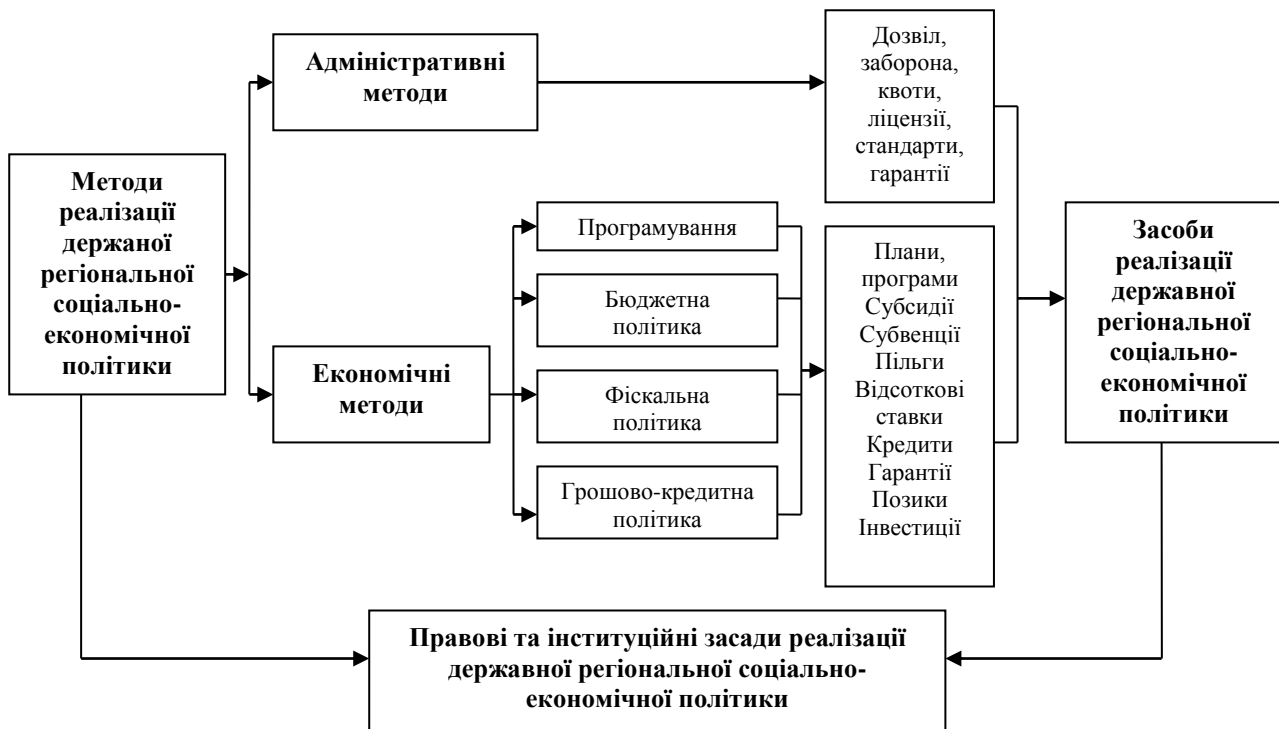

Рис. 5.1 – Структура механізму реалізації державної регіональної соціально-економічної політики

Стимулююча державна регіональна соціально-економічна політика використовує наявні в її розпорядженні засоби для прискорення регіонального розвитку шляхом прямого насадження або заохочення нових видів діяльності (а також згортання старих) шляхом інфраструктурної, інформаційної підготовки території. Вона спрямована на отримання додаткового і якісно нового ефекту. Залежно від характеру даної стадії розвитку регіону вона може працювати на посилення чи ослаблення територіальних контрастів.

Компенсуюча державна регіональна соціально-економічна політика використовує засоби для пом'якшення негативних наслідків, перш за все соціального і екологічного характеру, з якими пов'язана будь-яка стадія розвитку кожного регіону. Частіше всього вона є однією з форм перерозподілу доходів для зменшення збитків від нерівномірності регіонального розвитку у вигляді допомоги депресивним і відсталим територіям, їх облаштування, що потребує дотацій, пільг, професійної перепідготовки працездатного населення та ін.

Адаптуюча державна регіональна соціально-економічна політика сприяє пристосуванню більш рухомих і керованих компонент регіонального розвитку до інерційних, менш керованих і таких, що оцінюються як невивірні.

Протидіюча державна регіональна економічна політика використовує певні засоби для зміни об'єктивних тенденцій з різним ступенем впливу - від гальмування до повного припинення чи зникнення явища.

4. Програми соціально-економічного розвитку регіону

Розглянемо конкретніше поняття такого інструменту державного регулювання розвитку регіональної економіки, як регіональна програма.

В умовах транзитивної економіки окремі регіони розробляють свої моделі поведінки стосовно шляхів і методів переходу до сталого розвитку.

Цілям збалансованого регіонального розвитку найбільше відповідають програми регіонального соціально-економічного та екологічного розвитку, відомі як програми сталого розвитку. Такі програми розраховані на середній термін і передбачають поетапну реалізацію цілей переходу на засади сталого розвитку. Вони, до того ж, надійним заходом посилення керованості соціально-економічними процесами в областях України.

Програма – це спеціально розроблений документ для вирішення доведеної пріоритетної регіональної проблеми, комплекс заходів нормативно-правового, політичного, економічного, фінансового, соціального, екологічного, виробничого, дослідницького, інформаційного та іншого характеру, вишикуваних у певній послідовності й узгоджених за ресурсами, виконавцями і термінами виконання.

У Законі України „Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку України” від 23 березня 2000 року № 1602-III подається наступне тлумачення цього поняття. Програма (план) економічного і соціального розвитку – документ, в якому визначаються цілі та пріоритети економічного і соціального розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, формується взаємоузгоджена і комплексна система заходів органів законодавчої та виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, спрямованих на ефективне вирішення проблем економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного і соціального розвитку, досягнення стабільного економічного зростання, а також характеризуються очікувані зміни у стані економіки та соціальної сфери.

Серед форм реалізації регіональної політики особливе значення і місце займає розробка і реалізація регіональних цільових програм соціально-економічного розвитку регіонів. Перелік таких цільових програм, має визначитися при підготовці загальнодержавних програм на середньострокову та довгострокову перспективу і входити як складова частина до цих документів. Врахування регіонального аспекту має стати необхідною ланкою у проведенні політики структурної перебудови економіки, екологізації виробництва.

Розробка регіональних програм – це цілеспрямований процес мобілізації всіх можливостей регіонів різних таксономічних рівнів.

Регіональні програми є різновидом цільових комплексних програм, служать інструментом регулювання й управління регіональною стратегією економічного, соціального і науково-технічного розвитку, формою господарської діяльності, способом пріоритетної концентрації ресурсів для вирішення першочергових, невідкладних завдань.

До складу типової структури цільової програми будь-якого рівня (галузева, районна) повинно входити: обґрунтування і характеристика висунутої для розробки проблеми; цілі та завдання, система заходів, ресурсне забезпечення, розробка механізму управління і контролю за реалізацією програми, оцінка результативності та очікувана ефективність, соціально-економічні наслідки, а також напрями фінансування робіт, утому числі й за рахунок коштів держбюджету.

Розрізняють такі види регіональних програм: міждержавні, державні, власне регіональні та комплексні.

Регіональні програми формуються і реалізуються на рівні областей, районів, міст і витікають з загальнодержавних і територіальних інтересів.

Регіональні програми відрізняються невеликими, порівняно з державними програмами, обсягами робіт і ресурсних затрат, мають цільову спрямованість, точну адресу, конкретне обмеження часових інтервалів і координуються з загальнодержавною концепцією регіонального розвитку і регіональної політики України.

Програми одного регіону погоджуються з системою аналогічних і зв'язаних програм суміжних територій.

Основними завданнями регіональних програм є:

- вирівнювання міжрайонних відмінностей за показниками економічного, соціального і науково-технічного розвитку;

- формування оптимальної територіальної та галузевої структури економіки;

- збалансоване (бездефіцитне) регіональне господарювання в умовах ринку;

- максимально повне й ефективне використання природних, матеріальних і трудових ресурсів регіону;

- розвиток виробництв і сфер відповідно до державної селективної структурної політики;

- охорона довкілля;

- подолання наслідків стихійних лих і техногенних аварій;

- формування інфраструктури інформаційного забезпечення органів управління і господарюючих суб'єктів;

- духовне відродження регіонів, збереження їх історичної спадщини, зміцнення культурного потенціалу, стабілізація суспільно-політичного і правового стану.

Склад і структура комплексної програми соціально-економічного розвитку регіону є перелік розділів, які відображають змістовну і функціональну характеристики прийнятого до реалізації програмного проекту, зокрема:

- аналіз і оцінка соціально-економічної ситуації регіону (дається опис соціально-економічної ситуації та її наслідків для регіону і виділяються пріоритетні проблеми, які підлягають вирішенню на програмній основі);

- оцінка природних ресурсів і стану навколишнього середовища (характеризуються наявні в регіоні різні види природних ресурсів, їх кількісний стан, можливості використання для цілей регіону та вивозу за його межі; розглядається екологічна ситуація в регіоні та заходи щодо її оздоровлення; виділяються пріоритетні проблеми);

- стан демографічної ситуації та ринку праці в регіоні;

- концепція соціально-економічного розвитку регіону (виконаний попередньо аналіз соціально-економічного розвитку регіону дає уяву про сучасні масштаби і структуру господарства регіону, його матеріально-виробничу базу, виявлені диспропорції в економіці, прогноз чисельності трудових ресурсів і можливостей використання природно-ресурсного потенціалу, що дозволяє з урахуванням тенденцій технічного прогресу і поставлених перед регіоном господарських завдань виробити і сформулювати концепцію соціально-економічного розвитку регіону;

– основні цільові підпрограми, які можуть формуватися за цільовою, функціональною і проблемною ознакою.

– У кожній підпрограмі визначається мета і завдання, кінцеві результати, а кожен програмний захід оцінюється кількісними й якісними показниками:

– механізм виконання програми (визначається комплекс заходів, економічних важелів, які забезпечують розв'язання проблеми; розробляється прогнозна модель програми);

– ресурсне забезпечення програми (містить розрахунки майбутніх затрат: фінансових - за джерелами надходження; матеріальних - за видами продукції: природних умов і ресурсів - за земельними, водними, лісовими, паливно-енергетичними, кліматичними, мінерально-сировинними; трудових ресурсів - за професійно-кваліфікаційними ознаками; інформаційних – за видами);

– координація програмних заходів (узгодження дій усіх організацій, які беруть участь у здійсненні програми);

– оцінка економічної ефективності здійснення програми;

– організація, форми і методи управління програмою.

Вищезазначені розділи програми містять необхідні обґрунтування, пояснення та формується на весь період реалізації програми.

Разом із цільовими програмами розвитку регіонів і галузей із частковим державним фінансуванням повинні використовуватися такі форми як:

– участь держави у високоефективних інвестиційних проектах регіонів з використанням конкурсної та контрактної систем їх реалізації;

– визначення обґрунтованих обсягів замовлень на поставку продукції для загальнодержавних потреб та їх ефективне розміщення;

– освоєння і переробка стратегічних природних ресурсів;

– підтримка наукомістких виробництв, розвиток прогресивних економічних і екологічно безпечних технологій;

– сприяння активізації міжнародних економічних зв'язків регіонів України;

– створення умов для формування вільних економічних зон і технополісів у регіонах, які мають високий науковий і кадровий потенціал, а також розвинуту інфраструктуру.

ТЕМА 6. Природний та трудовий потенціал України

1. Природно-ресурсний потенціал як економічна категорія.

2. Основні напрями аналізу природно-ресурсного потенціалу.

3. Природні умови, їх вплив на формування територіальної структури суспільного виробництва.

4. Природні ресурси як частина продуктивних сил.

5. Типологія природно-ресурсного потенціалу та природно-ресурсні комплекси.

6. Функції і показники економічної оцінки природних ресурсів та умов

7. Економічна оцінка природних умов та ресурсів.

7. Трудовий потенціал як економічна категорія.

8. Природний рух населення та регіональна різниця в розміщенні та динаміці

трудоуих ресурсів.

9. Ринок праці: структура і динаміка.

10. Взаємозв'язок розміщення трудових ресурсів та розміщення виробництва. Розселення населення.

1. Природно-ресурсний потенціал як економічна категорія.

Під категорією розуміють таку форму мислення, котра відображає певну частину закономірної цілісності світу, укладає комплекс емпіричних знань в систему, стаючи, таким чином, законом логічного синтезу. Потенціал – у широкому розумінні – це засоби, запаси, джерела, що можуть бути використані, приведені у дію, мобілізовані задля досягнення певної мети, реалізації плану, вирішення будь-якого завдання; можливості окремої особи, суспільства, держави. Категорія потенціалу тісно пов'язана із категорією потужності, а через неї – і з категорією продуктивності як можливість виробляти ту чи іншу кількість продукції в певному часовому інтервалі продуктивність є основою суспільного і природного відтворення, а також і його необхідним елементом. Проходячи через процес праці, продукти природи втрачають первісний зв'язок із географічним середовищем і можуть бути використані у виробництві. Таким чином, природні ресурси набувають економічного змісту, можуть розглядатись не тільки як предмети праці, але як і засоби праці. Вони мають суспільну споживчу вартість не в потенції, а в дійсності. Природно-ресурсний потенціал тісно пов'язаний з певною територією. Його територіальна конкретність обумовлює його загальні і специфічні ознаки, надає йому якості системного утворення, певного цілого, що має практичне і теоретичне значення.

Таким чином, природно-ресурсний потенціал – це сукупна продуктивність природних ресурсів території як засобів виробництва та предметів споживання, що визначається як їх суспільна споживча вартість.

Природно-ресурсний потенціал території – об'єктивна реальність, котра характеризує дійсний стан природних ресурсів з одного боку та елементів, що відображають економічні відносини, з іншого. Саме в природно-ресурсному потенціалі більш за все акумулюється процес взаємодії природи і суспільства.

Найбільш істотними характеристиками природно-ресурсного потенціалу є:

- тісний координаційний і субординаційний зв'язок його окремих компонентів;
- особлива єдність компонентів у взаємодії „людина – суспільство – виробництво”;
- просторово-часова залежність природних ресурсів як елементів природно-ресурсного потенціалу.

Структурна організація природно-ресурсного потенціалу виявляє себе через взаємодію системоутворюючих відносин природних ресурсів. Визначають наступні види структури природно-ресурсного потенціалу:

- компонентну структуру, котра характеризує внутрішньовидові і міжвидові співвідношення природних ресурсів;
- функціональну структуру, котра відображає ранжування природних ресурсів за їх комплексоутворюючими можливостями і участю в територіальному поділі праці;
- територіальну структуру, котра є мірою внутрішньо районного розміщення основних форм територіальної організації комплексів природних ресурсів;

–організаційну структуру, котра характеризує природні ресурси з точки зору самоорганізації та само відтворення..

Природно-ресурсний потенціал території впливає на розвиток суспільного виробництва, а через нього на природу, тобто на самого себе. Маючи безпосередній зв'язок з підвищенням ефективності всього суспільного виробництва і задоволенням потреб людей, природно-ресурсний потенціал з боку природи є потенціалом всього подальшого суспільного розвитку.

2. Основні напрями аналізу природно-ресурсного потенціалу.

Застосування діалектичного підходу до вивчення природно-ресурсного потенціалу дає змогу виявити найбільш істотні закономірності процесу його розвитку, пов'язавши їх з конкретними етапами історії і перспектив суспільного життя.. визначають три основні напрями аналізу природно-ресурсного потенціалу.

Перший напрям полягає у ретроспективному аналізі розвитку природно-ресурсного потенціалу, який виконують для визначення загальної продуктивності природних ресурсів території суспільно-територіальних комплексів за минулий час. головною метою ретроспективного аналізу є визначення причин зменшення або збільшення сукупної продуктивності природних ресурсів. В процесі аналізу визначають вплив на природні ресурси технологічних процесів, їх використання, організації виробничої і невиробничої діяльності, матеріальних і нематеріальних витрат, інших факторів, що впливають на ефективність використання природно-ресурсного потенціалу. Другий напрям дослідження природно-ресурсного потенціалу полягає в оперативному аналізі існуючих відомостей про стан природних ресурсів та ефективність їх використання за поточний рік. Особливою рисою такого аналізу є детальна оцінка розвитку всіх складових природно-ресурсного потенціалу. Результати такого аналізу є підґрунтям для формування і здійснення управлінських рішень щодо використання природних ресурсів. Головним призначенням оперативного аналізу природно-ресурсного потенціалу є науково обґрунтоване визначення сучасного рівня природно-ресурсного потенціалу. Третій напрям аналізу природно-ресурсного потенціалу полягає у визначенні перспективних тенденцій його розвитку. Ретроспективний, оперативний і перспективний аналіз формують разом системний аналіз природно-ресурсного потенціалу, який розглядає його як об'єктивно існуюче системне утворення, що виникає в процесі взаємодії суспільства і природи.

3. Природні умови, їх вплив на формування територіальної структури суспільного виробництва.

Поняття природних умов необхідно розглядати у взаємозв'язку із тим чи іншим видом людської діяльності.. Природні умови – це тіла і сили природи, які на даному етапі розвитку продуктивних сил істотні для життя і функціонування людського суспільства, але не беруть безпосередньої участі у матеріальних сферах виробничої і невиробничої діяльності людей. Головна ознака природних умов - збереження їхніх властивостей при використанні, у крайньому разі теоретично.

У будь-яких конкретних обставинах ці умови можуть прискорити чи затримати розвиток господарства, сприяти формуванню тих чи інших видів діяльності, чи гальмувати їх розвиток. Прямий вплив природні умови здійснюють на галузі господарства, спеціалізація яких безпосередньо пов'язана із багатством ґрунтів,

кліматом, водним режимом (сільське господарство, лісове господарство, видобувна промисловість, комунальне господарство). Похідний вплив природні умови здійснюють на інші види економічної діяльності.

У характеристиці природних умов розрізняють наступні позиції:

- географічне положення країни, розмір її території, ступінь освоєння території;
- геологічна будова і рельєф, структура яких визначає основні напрями розвитку промисловості та специфіку виробничої інфраструктури;
- клімат, що спричиняє значний вплив на формування спеціалізації сільського господарства та його ефективність та специфічність інших галузей виробництва;
- річкова та озерна мережа, що забезпечує водопостачання наземних пунктів і промислових виробництв, визначає проблемні аспекти функціонування комунального господарства і будівництва;
- зональна диференціація навколишнього середовища, визначена вище згаданими факторами. Саме зональна диференціація навколишнього середовища впливає на рівень різноманітності та ступінь спеціалізації галузевого виробництва на різних територіях.

Вплив рельєфу місцевості позначається на сільському господарстві, на транспорті та на рекреаційному господарстві (естетичні форми рельєфу, туризм, альпінізм).

Геологічна будова літосфери впливає на умови залягання шарів корисних копалин, їхню обводненість, запаси корисного компоненту. Від цього, в свою чергу, залежить ефективність видобутку мінеральних ресурсів.

Значення географічного положення полягає у формуванні цілого комплексу умов господарювання, напрямків і характеру економічних зв'язків, транспортних витрат тощо.

Чітку межу між природними ресурсами та умовами встановити досить важко. Одні й ті самі природні об'єкти в одних випадках розглядаються як ресурси, в інших - як умови. Так, наприклад, водоймища, водотоки, моря й океани для морського транспорту є умовою. Атмосферне повітря слід розглядати як загальну умову. Водночас вода та повітря є об'єктами переробки в різних галузях промисловості, тобто виступають як ресурси. Сонячне випромінювання є умовою життя на Землі, але в геліоенергетичних пристроях воно також перетворюється на ресурс.

4. Природні ресурси як частина продуктивних сил.

Природні ресурси – тіла та сили природи, які на даному рівні розвитку продуктивних сил і вивченості можуть бути використані для задоволення потреб у формі безпосередньої участі в матеріальній діяльності. Природні ресурси – це та природна база, спираючись на яку розвивається національне господарство країни. До основних критеріїв, згідно яких

Класифікація природних ресурсів має велике значення в практичній діяльності.

Наука про ресурсокористування припускає багато варіантів класифікацій, в залежності від того, з якої точки зору розглядаються ресурси, з якою метою здійснюється їхня систематизація. Більшість схем можна об'єднати у три групи:

- за принципом вичерпаності та відновлюваності ресурсу;

- за генетичною ознакою ресурсу;
- за економічним призначенням ресурсу.

За принципом вичерпаності та відновлюваності ресурси поділяються на вичерпні та невичерпні, які в свою чергу, поділяються на відновні та невідновні.

До невичерпних ресурсів належать сонячна радіація, енергія морських припливів та відпливів, внутрішнє тепло Землі, енергія вітру, атмосферне повітря, вода. В останньому випадку йдеться про всю водну оболонку Землі – гідросферу. В окремих випадках вода може бути вичерпана, озеро може висохнути, річка обміліти, яке–небудь водоймище можна забруднити до такого стану, що вода в ньому перестане бути ресурсом.

Вичерпні ресурси характеризуються кінцевістю запасів або можливістю їхнього повного знищення. Ці ресурси, в залежності від генетичного походження, можуть відновлюватися або бути повністю вичерпаними в процесі природокористування.

Відновні ресурси – це майже всі біологічні ресурси природного середовища, за винятком видового складу. Якщо вид тварини або рослини зникає з лиця Землі, він вже не відновлюється ніколи. Слід мати на увазі, що до відновних природних ресурсів належить рослинний та тваринний світ в їхньому природному стані. Традиційно ґрунт також вважається відновним ресурсом, хоча деякі вчені це заперечують. Справа в тому, що порушений ґрунтовий шар самовідновлюється повільно (іноді до 5 тисяч років), і це не сумісно з темпами розвитку економіки й життя людського покоління.

Невідновні ресурси – мінеральні ресурси (крім самосадної солі озер і заток), енергія річок (ріка може обміліти й зникнути), простір життя (внаслідок екологічної катастрофи регіон може вже не повернути свій первісний вигляд).

Іноді в цьому варіанті класифікації виділяють ще замінні й незамінні ресурси. Замінні ресурси мають альтернативу. Наприклад, органічне паливо може бути заміннене енергією Сонця, падаючої води, вітру, ядерним паливом. Незамінні ресурси альтернативи не мають (вид тварини або рослини).

Класифікація за генетичною ознакою ресурсу базується на поділі ресурсів за місцем їхнього розташування, джерелом формування. Найзручніше розташувати ресурси по сферах географічної оболонки (включаючи найближчий космос).

Космічні ресурси – це сонячне випромінювання й сила тяжіння Місяця, що викликає припливну хвилю. Сонячне випромінювання в якості ресурсу (а не умови) використовується поки що обмежено. Енергія приливів та відпливів також поки що має обмежене використання.

Ресурсами атмосфери є компоненти, що найчастіше використовуються в народному господарстві: повітря в цілому (для технологічних цілей), кисень та азот. Зокрема, з азоту повітря за однією з технологій одержують азотну кислоту.

Ресурси гідросфери – води Світового океану, річок, озер, льодовиків, боліт, підземних джерел. За об'ємом більша частіша вод припадає на Світовий океан – 96%, підземні води складають 2%, льодовики – також близько 2%; на поверхневі води материків (річки, озера, болота) припадає лише 0,02%.

Вода є ресурсом, якщо вона використовується в технологічних цілях. Наприклад, для одержання кисню й водню, виділення мінеральних солей,

виробництва електроенергії. Водні ресурси складаються з поверхневих вод (річки, озера), підземних вод, капілярних вод та атмосферної вологи. Вода як природний ресурс має подвійний характер. З одного боку, вона є невичерпним ресурсом, з іншого – окремі її джерела можуть бути вичерпані або виведені з користування. Зростання споживання води призвело до її локального дефіциту практично у всіх розвинутих регіонах. Основними напрямками використання водних ресурсів є водопостачання, гідроенергетика, штучне зрошення. Окремим важливим комплексом ресурсів є ресурси Світового океану.

Ресурси літосфери – це мінеральні ресурси, земельні ресурси, тепло Землі (що передається через літосферу). Це найбільш різноманітні мінеральні ресурси, тому на їхній детальній класифікації слід зупинитися докладніше. Мінеральні ресурси поділяються на такі класи:

- паливно–енергетичні: нафта, природний газ, вугілля, горючі сланці, торф, уранові руди;

- руди чорних металів – залізна, марганцева, титанова руди; руди кольорових металів – мідна руда, боксити, свинцево–цинкові руди та ін.; руди благородних металів – золото, срібло, платина тощо.

- гірничо–хімічна сировина: фосфорити, апатити, кухонна та калійна солі, сірка, мірабіліт, самосадна сода.

- природні будівельні матеріали: вапняк, мармур, пісок, гіпс, граніт;

- дорогоцінне й папівдорогоцінне каміння: алмаз, гранат, смарагд та ін.;

- гідромінеральні ресурси: мінералізовані й термальні води. За іншими класифікаціями цей вид ресурсів відносять до гідроресурсів.

Земельні ресурси трактуються дwoяко: як вся територія земної суцi, придатна до будь–якої господарської діяльності і як сільськогосподарські угіддя. У другому випадку кажуть ще про земельно–грунтові ресурси.

Весь земельний фонд (без Антарктиди) становить 13 млрд. га. Непродуктивні землі (льодовики, яруги, пустелі) становлять 15% фонду. З решти земельного фонду 34% припадає на сільськогосподарські угіддя, у тому числі рілля – 11%, луки та пасовиська – 23%. Земельний фонд України складає 60 млн. га, з них у сільськогосподарському обігу знаходиться 79% земель, що означає високе господарське освоєння території. Сільськогосподарські ресурси включають в себе складний комплекс елементів природного ландшафту, ґрунтів, рельєфу, клімату, рослинності, що використовуються чи можуть бути використані для землеробства та тваринництва. Даний вид ресурсів є відновлюваним, може бути використовуваний (за відповідних умов) безперервно. основною властивістю або характеристикою сільськогосподарських ресурсів є їх біологічна продуктивність або родючість. Особливе значення мають ґрунтові сільськогосподарські ресурси, які поділяють на рілля, сіножаті та пасовиська.

Ресурси біосфери представлені природною рослинністю, дикими (промисловими) тваринами, рибами, молюсками та ін. Крім них жива речовина біосфери складається також із сільськогосподарських рослин, худоби, птиці. Людина й деякі істоти, що не використовуються у господарстві (більша частина видів комах тощо), не належать до природних ресурсів. Рослинні та тваринні ресурси у

своїй різноманітності складають комплекс ресурсів, що визначають не лише сучасну, а й майбутню біологічну продуктивність території. Даний вид ресурсів є відновлюваним, що дає змогу не тільки регулювати їх використання, а й відтворювати їх. Рослинні та тваринні ресурси мають багатоцільове економічне призначення.

Класифікація за економічним призначенням ресурсу базується на використанні ресурсу у сферах народного господарства.

До енергетичних ресурсів належать органічне паливо, ядерне паливо, гідроенергія, сонячна, вітрова енергія та ін.

Ресурси для виробництва конструкційних матеріалів – руди чорних та кольорових металів, будівельні матеріали, деревина, технологічна вода.

Ресурси хімічної промисловості відрізняються великим різноманіттям. Це фосфорити й апатити, калійні й кухонні солі, самосадна сода, сірка, багато інших матеріалів, азот та кисень повітря. В хімічній промисловості використовуються також вугілля, нафта й газ. Традиційно входять до першої групи ресурсів деревина, яка входить до другої групи, а також технологічна вода.

Ресурси сільського, лісового, рибного господарства. Це земельні ресурси, вода для зрошування, природна рослинність та тваринний світ лісів, а також інших угідь (саван, нерозораних степів та ін.). В цю групу включаються й біологічні ресурси Світового океану, річок, озер, що використовуються в народному господарстві.

Рекреаційні ресурси в широкому розумінні цього поняття включають в себе також і умови: сонячне випромінювання, кліматичний режим, повітря, ландшафти. До власних ресурсів належать мінеральні й термальні води, лікувальні грязі, води морів, річок та озер, території пляжів, курортів, туристичних баз, спортивно–мисливські угіддя.

Територіальні ресурси включають землі несільськогосподарського призначення, які можуть бути використані для будівництва доріг, під забудову житлових та виробничих об'єктів. Сюди ж належить і водна поверхня, що використовується як транспортний засіб (акваторія). Хоча економіка природокористування розглядає їх як природні умови.

Неважко помітити, що схема класифікації ресурсів за економічним призначенням носить дещо умовний характер. Так, водні, земельні та деякі інші ресурси використовуються в різних галузях народного господарства, їх не можна віднести до якої-небудь однієї групи. Проте така класифікація необхідна з точки зору господарського використання.

Так, наприклад, земельні ресурси, що використовуються у сільському господарстві, характеризуються одними параметрами, а міська територія – іншими. Ці параметри можуть бути непорівнянними. Лісові ресурси розрізняються у залежності від характеру їхнього використання: джерела деревини, мисливські угіддя, рекреаційні об'єкти. До якості води, що йде на питні потреби, висуваються одні вимоги; до тої, що йде на зрошення – інші, а до тої, що використовується в технологічних цілях – треті. Тому кожна з трьох систем класифікації має бути врахована при економічній оцінці ресурсу.

Існує друга система класифікації природних ресурсів за економічним призначенням, відповідно до якої всі ресурси поділяють на ресурси матеріального виробництва (ресурси промисловості та ресурси сільського господарства) і ресурси

невиробничої сфери (ресурси прямого споживання та ресурси непрямого використання).

5. Типологія природно-ресурсного потенціалу та природно-ресурсні комплекси.

У філософії типологізацію розглядають як метод наукового пізнання в основі якого лежить вирізнення систем об'єктів та їх групування за допомогою узагальненої ідеалізованої моделі чи типу, і, як результат, формують типологізовані описи. При типологізації природно-ресурсних потенціалів визначають різноманітність структури видів природних ресурсів території і підкреслюється керівна роль у цьому процесі окремих видів ресурсів та їх продуктивності. Типологію природно-ресурсного потенціалу можна сформуванати за допомогою таблиці (таблиця 6.1).

Таблиця 6.1

Форма типологізованого опису природно-ресурсних потенціалів

Рівень ефективності використання природно-ресурсного потенціалу території	компонентна структура природно-ресурсного потенціалу (питома вага окремого виду ресурсів у сукупній продуктивності території)				
	мінеральні ресурси	водні ресурси	земельні ресурси	біологічні ресурси	природно-рекреаційні ресурси
високопродуктивні					
продуктивні					
низькопродуктивні					

Вивчення компонентної, функціональної, територіальної структур є передумовою визначення їх різноманітності і кількісного значення. Це дає змогу поєднати території з одно типовим природно-ресурсним потенціалом в природно-ресурсні комплекси, тобто вибудувати ієрархічну систему природно-ресурсних утворень.

Вирізняють наступні ієрархічні рівні природно-ресурсних комплексів:

– елементарний ПРК – характеризується об'єднанням природних ресурсів, сформованим внаслідок їх комплексного використання, охорони і відтворення навколо двох-трьох природо користувачів;

– мікрорайонний ПРК – комплекс декількох високоефективних елементарних ПРК з двома і більше достатньо великими родовищами корисних копалин, що є базою розвитку промислового пункту та (чи) сільськогосподарського району;

– ПРК низового ресурсного району концентрує багато видів природних ресурсів з високим потенціалом, що виступає основою формування промислового вузла або сільськогосподарського району;

– ПРК обласного регіону – поєднання більшості природних умов і ресурсів території, значний потенціал якої використовують десятки або сотні природо користувачів є передумовою утворення промислового центру або обласного сільськогосподарського району;

– регіональний ПРК – характеризується складною єдністю (генетичною та господарською) природних ресурсів на певній цілісній території, розвиток якої лягає в основу територіально-виробничих і суспільно-виробничих комплексів, які складають матеріально-технічну базу економічних регіонів країни;

– ПРК країни – найбільш високоорганізована таксономічна одиниця ПРК.

6. Функції і показники економічної оцінки природних ресурсів та умов

Під економічною оцінкою природно-ресурсного потенціалу слід розуміти кількісну і якісну характеристику природних ресурсів та умов, як чинників економіки регіону, що відображають суспільну цінність природних благ.

Одним з початкових пунктів розвитку різних форм власності, орендних відносин, приватизації є економічна оцінка природних ресурсів та умов і система показників економічного регулювання взаємодії виробництва і середовища, що формується на її основі.

Економічна оцінка природно-ресурсного потенціалу як знаряддя економічного регулювання взаємодії виробництва та оточуючого природного середовища в регіоні виконує такі функції:

- облік природних ресурсів та умов;
- вибір варіантів використання ресурсів та умов.

Облікова функція пов'язана не тільки з кількісними, якісними та вартісними характеристиками природних благ, що оцінюються як національне багатство. Суттєве значення при виконанні цієї функції має група якісних характеристик, які визначають конкретні умови функціонування потенційних споживачів ресурсів.

Вибір варіантів раціонального використання ресурсів та умов проводиться в межах окремого регіону для ранжування або визначення переваги в експлуатації за споживачами. Основний інструмент при здійсненні вибору – порівняння економічних показників діяльності об'єктів або використання ресурсів.

Для оцінки природних благ економічна наука пропонує дві основні системи показників: натуральні та вартісні.

Перша група – натуральні показники та натуральні оцінки, що будуються на їхній основі. Натуральні показники включають кількісні та якісні характеристики досліджуваних об'єктів. Кількісна оцінка відображає обсяги ресурсу – площу і запас лісонасаджень, запаси мінеральних ресурсів, ресурс річкового стоку, земельну площу тощо. Якісна оцінка фіксує його властивості – калорійність палива, вміст гумусу в ґрунті, питому вагу деревини, вміст корисного компоненту в руді тощо, а також характеристики, пов'язані з місцем розташування: транспортні магістралі, споживачі, поєднання ресурсів для переробки тощо.

У практичній діяльності використовуються відносні якісні показники – бонни та бали.

Бонітування ґрунтів – це порівняльна оцінка ґрунтової родючості, яка виражається через показники (шкали) придатності їх до вирощування сільськогосподарських культур. Оцінка якості ґрунту дається у відносних величинах – балах за замкненими 100-бальними шкалами. За 100 балів береться еталонний ґрунт для кожної культури.

Друга група показників включає вартісні характеристики природно-ресурсного потенціалу і є його економічною оцінкою у точному визначенні поняття. Формуються вони з урахуванням кількісних і, особливо, якісних характеристик ресурсу. Вартісна оцінка має: грошовий вираз, що дозволяє ввести природно-ресурсну складову в систему економічних показників та розрахунків. Найбільш повні характеристики елементів природно-ресурсного потенціалу повинні бути представлені в кадастрах природних ресурсів. У різний час розроблені або розроблялися кадастри родовищ корисних копалин СРСР, де були зосереджені найважливіші результуючі показники їхньої геолого-економічної оцінки, встановлені параметри кондицій та підраховані за ними балансові і позабалансові запаси. Атлантичний НДІ рибного господарства та океанографії розробляв кадастр біологічних ресурсів Атлантичного океану. Здійснювались зусилля з розробки кадастру мінеральних ресурсів Світового океану. Був підготовлений кадастр лісових ресурсів.

Однак найбільш повно відповідав вимогам економічної оцінки державний земельний кадастр, в якому зосереджені достовірні необхідні відомості про природне, господарське та правове положення земель: дані реєстрації землекористувачів; обліку кількості і якості земель; бонітування ґрунтів та їхньої економічної оцінки. Державний земельний кадастр служить цілям організації ефективного використання земель та їхньої охорони, планування народного господарства, розміщення та спеціалізації сільськогосподарського виробництва, меліорації земель та хімізації сільського господарства, а також здійснення інших народногосподарських заходів, пов'язаних з використанням земель.

Зміна економічних відносин вимагала певного удосконалення кадастрової оцінки земель для встановлення податку або орендної плати за землю, а також ціни землі.

Облік кількості земель ведеться з урахуванням власників землі та землекористувачів, у тому числі орендарів. При цьому виділяється:

- земля в межах населених пунктів;
- земля за межами населених пунктів;
- земля за категоріями;
- земля за формами власності;
- зрошувані та осушувані землі;
- землі, надані в тимчасове користування, в тому числі на умовах оренди;
- землі оподатковувані та землі, що не оподатковуються. Віднесення земель до певної категорії регулюється «Земельним кодексом України».

Для обґрунтування вартісних характеристик земель виділено критерії формування економічних оцінок.

Економічна оцінка сільськогосподарських угідь проводиться за їхньою продуктивністю, окупністю витрат та диференційним прибутком.

Економічна оцінка земель населених пунктів проводиться в розрізі зон економічної оцінки їхніх територій з урахуванням місця розташування ділянок відносно центрів суспільного обслуговування, магістральних, інженерно-транспортних мереж, а також архітектурно-ландшафтного та історико-культурного значення територій, їхнього функціонального призначення.

Економічна оцінка земель лісового фонду проводиться на основі нормативів економічного ефекту від водоохоронних, кліматорегулюючих та інших корисних властивостей лісів, а також їхнього лісосировинного значення.

Економічна оцінка земель водного фонду здійснюється за їхнім місцем розташування, якісним складом та кількістю води водного об'єкту, його екологічним значенням, а також соціально-економічними умовами використання. При оцінці земель водного фонду враховується також їхня продуктивність.

Економічна оцінка інших земель сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення здійснюється за їхнім місцем розташування, екологічним значенням, інженерним облаштуванням території, соціально-економічними умовами використання.

7. Економічна оцінка природних умов та ресурсів.

Однією із найбільш розвинутих теорій оцінки природно-ресурсного потенціалу стала *витратна теорія*, засновником якої є академік С.Г. Струмилін. Грошову оцінку природних ресурсів пропонувалось визначати згідно з витратами на освоєння і підтримку об'єктивного природокористування у стані, придатному для експлуатації. При цьому збереглися деякі вихідні пункти попередньої концепції – загальнонародна власність на природні ресурси, безмежність природних багатств. Загальні положення цієї теорії конкретизувались у процесі її застосування до окремих видів природних ресурсів з урахуванням тільки одноцільового призначення.

Основний *недолік витратної концепції* полягає в тому, що кращі ділянки (одиничні ресурси), які потребують на освоєння та експлуатацію менших витрат, мали в абсолютному виразі меншу оцінку, ніж гірші, які потребують більших витрат для застосування. Крім об'єктивних недоліків слід відзначити суб'єктивні фактори, які впливають на оцінку: якість роботи колективу, організаційний рівень тощо. Введення критерію оцінки, що припускає вибір кращих ділянок при мінімумі витрат, не дозволяє в жодному випадку враховувати обмеженість та дефіцитність ресурсів.

Витратна теорія оцінки природних ресурсів отримала широке розповсюдження в практичних розрахунках. До цього часу в деяких випадках оцінки природних ресурсів визначаються на основі витрат на освоєння. Слід зазначити, що вони відіграють псину роль при розробці стратегії природокористування, однак не можуть служити базою порівняльної оцінки природних ресурсів. Єдиний випадок, коли можна використати витратний механізм при виборі варіантів експлуатації однорідних ресурсів – ідентичність натуральних характеристик їх як природних об'єктів.

На противагу витратній в економічній літературі з'явилася *результатна теорія* оцінки природних ресурсів, яка має декілька різновидів.

Згідно з одного з них як оцінку об'єкту природокористування слід розглядати валовий випуск продукції, що одержують завдяки його експлуатації. Згідно з іншою – від валового продукту пропонувалось віднімати поточні витрати. Найбільше розповсюдження згадана концепція набула при оцінці земельних угідь, хоча може бути застосована і для інших природних об'єктів.

Результатна концепція характеризується недоліками, властивими витратній концепції: більш низькі абсолютні показники кращих ділянок та суб'єктивні фактори. Безперечно, що кращі ділянки, які потребують менших витрат на виробництво певної маси продукції за рахунок родючості ґрунту, забезпечать одержання продукції за більш низькою собівартістю.

Загальний недолік усіх різновидів результатної теорії – розгляд об'єкту, який оцінюється, у відриві від інших сфер господарювання, що не дозволяє бачити альтернативні можливості застосування ресурсів. Наголос робиться на аналізі показників, які відносяться до кожного конкретного об'єкту. Допустимий лише вибір варіантів використання однорідних ресурсів з різними об'ємними характеристиками одержуваного продукту за рівних витрат.

Інший підхід реалізовано у *рентній теорії* оцінки природних ресурсів. Рента відображає з одного боку результати експлуатації природного ресурсу, з іншого – відбиває витрати, які дозволяють сформувати ефект.

Основні *умови* для формування рентних оцінок – це обмеженість ресурсів та наявність конкретних власників ресурсів і територій. Обмеженість проявляється в декількох формах, а саме:

- кількість, якість, відновлюваність і територіальний розподіл ресурсів;
- ефективність з точки зору залучення в господарський обіг (технічна, технологічна і економічна) у кожний конкретний період часу;
- наявність більш як одного споживача на кожний конкретний елемент природно-ресурсного потенціалу території.

При експлуатації природних об'єктів крім звичайного (середньогалузевого) додатково створюється ще й доповнений додатковий продукт, який у грошовому вираженні називається *диференціальним прибутком*.

Диференціальна рента – надлишковий чистий прибуток, який має фіксований характер і одержується при використанні природних ресурсів та умов різної якості. Природною умовою утворення ренти служать відмінності в якості землі та її обмеженість. Джерелом – тільки праця. Розрізняють такі форми ренти:

Диференціальна рента I – додатковий прибуток, одержаний на кращих по якості та місцезнаходженню ділянках при рівновеликих вкладеннях капіталу. Вона пов'язана з природною родючістю землі. Слід відзначити суттєвий момент – тільки поєднання властивостей землі з капіталом дає можливість одержати диференціальну ренту.

Диференціальна рента II – додатковий прибуток, який одержується на однакових за якістю ділянках за рахунок додаткових вкладень капіталу. Відмінності розміру доданого капіталу викликає одержання додаткових рентних прибутків, відмінних від прибутків на капітал. При оптимальних вкладеннях капіталу на одній і тій самій ділянці землі можна одержати максимальну ренту, в тому числі й на гіршому.

Монопольна рента – додатковий прибуток, який одержується при експлуатації ділянок з винятковими властивостями, залежить від платоспроможного попиту споживачів. Може бути одержана не тільки за рахунок виробництва рідких сільськогосподарських продуктів. Як відомо, деякі зони міст також мають унікальні

властивості. Наприклад, центральні частини для обладнання офісів – престижно, реклама – обличчя фірми; унікальні рекреаційні ресурси.

Абсолютна рента – отримується за рахунок більш низького рівня органічної будови капіталу в сільському господарстві.

7. Трудоресурсний потенціал як економічна категорія.

Населення – це сукупність людей, що живуть на певній території. Якість населення характеризують три взаємопов'язані та взаємозумовлені аспекти:

– відтворувальний потенціал населення, який характеризує здатність даного, історично конкретного населення до самовідтворення, тобто стійкого розширеного «природного» відновлення поколінь, а також те, що ця здатність реалізується насправді;

– дієвий потенціал населення, який характеризує здатність населення залучити предметно-речові фактори соціальної життєдіяльності, насамперед елементи продуктивних сил, а також змінювати їх відповідно до змінних потреб усього населення, спільностей, що утворюють його, й окремих індивідів. Центральним і визначальним ядром дієвого потенціалу є трудовий потенціал населення, що розглядається як потенціальна сукупна спроможність до праці, яку має працездатне населення за даних умов;

– система соціального управління відтворенням населення, яка характеризує здатність населення до ефективного узгодження та взаємоузгодження розвитку відтворувального й дієвого потенціалів. Цей аспект відображає наявність ефективного механізму узгодження відтворення фізичного буття населення та його суттєвих сил, здібностей і потреб.

Взяті разом, ці компоненти в цілому можуть бути названі життєвим потенціалом населення.

Трудові ресурси – частина населення країни, яка має необхідні фізичні й духовні здібності, загальноосвітні й професійні знання для роботи в народному господарстві. Чисельність трудових ресурсів характеризує масу живої праці, яку має суспільство для задоволення своїх потреб. Чисельність працездатного населення визначається загальною чисельністю населення, його віковим і статевим складом (чим більше жінок, дітей і старих людей, тим нижча питома вага працездатного населення), чисельністю підлітків та осіб пенсійного віку, які працюють, межами працездатного віку, встановленого в даній країні. Регіональні відмінності у співвідношеннях працездатного й непрацездатного населення залежать головно від вікової структури, яка, своєю чергою, визначається типом відтворення населення.

До трудових ресурсів в Україні відносять працездатне населення: чоловіки у віці від 16 до 60 років і жінки від 16 до 55 років, а також підлітки до 16 років та особи пенсійного віку, які беруть участь у суспільному виробництві. До економічно неактивного населення міжнародна статистика відносить усіх, хто, незалежно від віку, не входить до категорії економічно активного населення.

З трудовими ресурсами тісно пов'язане поняття «робоча сила». Йдеться про здатність людини до праці, тобто сукупність її фізичних та інтелектуальних

здібностей, що їх вона застосовує в процесі виробництва. Робоча сила – це дієві трудові ресурси.

Відтворення робочої сили включає виробництво, розподіл, споживання та обмін. Фаза виробництва – це кількісне і якісне формування робочої сили – відновлення, збереження й розвиток життєвих сил працівника, заміна вибулих і приріст чисельності працездатних, набуття й розвиток знань і вмінь, необхідних для трудової діяльності. Фаза розподілу – процес розміщення учасників суспільного виробництва за його галузевими й територіальними одиницями, залучення їх у виробничий процес на певних робочих місцях. Фаза споживання (використання) – структура зайнятості, організація використання робочої сили у виробництві й витрата індивідуальної робочої сили в процесі праці. Фаза обміну – купівля-продаж робочої сили, що є товаром.

У комплексному аналізі ролі людських ресурсів в економічному розвитку важливу роль відіграє економічно активне населення, до якого належать ті, хто зайнятий суспільно корисною діяльністю, що приносить їм прибуток. Відповідно до рекомендацій ООН до цієї категорії відносяться не тільки фактичні працівники, а й безробітні, які шукають роботи.

Поняття «економічно активне населення» і «робоча сила» вживаються як синоніми. Показники економічно активного населення, розраховані для певних вікових груп, називаються трудовою активністю населення. Вона істотно коливається по країнах і регіонах залежно від рівня соціально-економічного розвитку.

Важливе значення в аналізі економічно активного населення має віково-статева, професійна, освітньо-кваліфікаційна структура.

Трудовий потенціал країни визначає чисельність трудових ресурсів ті їхній якісний склад за статтю, віком, освітою та професійною підготовленістю, їхньою рухомістю, станом здоров'я тощо.

Для життєдіяльності людини необхідні засоби для існування, їх людина одержує за допомогою праці. Зайнятість певним видом діяльності – необхідна умова існування людини в суспільстві. Зайнятість з огляду на економічні позиції суспільства – це діяльність працездатного населення заради створення суспільного продукту або національного прибутку, це надання всім, хто бажає і здатний трудитися в суспільному виробництві, можливості працювати. Зайнятість, характеризуючи забезпечення населення робочими місцями й працею, визначається рівнем та особливостями соціально-економічного розвитку.

Розподіл зайнятого населення за сферами застосування праці відбиває структуру народного господарства й рівень розвитку окремих галузей. Це також опосередкований показник ефективності використання трудових ресурсів. Зайнятість у містах або сільських поселеннях – один з основних показників їхньої функціональної структури.

8. Природний рух населення та регіональна різниця в розміщенні та динаміці трудових ресурсів.

Найважливішою ознакою, властивою населенню взагалі, вважають його постійне відновлення через безперервну зміну поколінь, яку називають природним рухом населення.

Характер та напрями цього руху визначають за допомогою коефіцієнтів:

- коефіцієнт смертності (кількість померлих на тисячу жителів);
- коефіцієнт народжуваності (кількість народжених на тисячу жителів);
- коефіцієнт природного приросту (коефіцієнт народжуваності мінус коефіцієнт смертності);
- середня тривалість життя.

Природний рух населення визначає структуру (вікову, статеву) трудових ресурсів даної території. У віковій структурі населення визначають наступні вікові групи: від народження і до 6 років; від 6 років до 17 років; від 17 років до 23(25) років; від 23(25) років до 55(60) років; старші за 55 (60) років.

Саме вікова структура населення визначає потенціал суспільного виробництва в сучасний період і в майбутньому. Наприклад, висока питома вага п'ятої вікової групи свідчить про додаткове навантаження на суспільне виробництво. Довгострокова тенденція до збільшення питомої ваги цієї вікової групи і невелике значення коефіцієнта природного приросту свідчить про можливі майбутні труднощі щодо забезпечення су спільних вимог населення. Аналіз природної динаміки населення дає змогу робити прогноз про розвиток споживчого ринку і майбутні матеріальні, соціальні та культурні потреби населення.

Природний рух населення відбувається за чітко визначеними законами таким чином, що врешті решт структура населення стабілізується. Визначають кілька фаз такої стабілізації:

- коефіцієнт смертності і коефіцієнт народжуваності знижуються, але таким чином, що коефіцієнт природного приросту зростає, отже збільшується загальна кількість населення;

- зниження коефіцієнта народжуваності йде більш швидкими темпами, ніж зниження коефіцієнта смертності, отже чисельність населення зростає, але більш повільно і через певний час стабілізується;

- коефіцієнт смертності дещо підвищується, а коефіцієнт народжуваності зменшується таким чином, що досягається просте відтворення населення;

- коефіцієнт смертності і коефіцієнт народжуваності вирівнюються, структура населення стабілізується.

Природний рух населення в різних регіонах має свої особливості. Його різноманітність визначають такі фактори як статева та вікова структура населення, побутові та культурні традиції, економічний розвиток території, екологічний стан навколишнього середовища.

9. Ринок праці: структура і динаміка.

Ринок праці – це суспільно-економічна форма руху трудових ресурсів; особливий, властивий розвиненим товарно-грошовим відносинам спосіб залучення робочої сили до економічної системи. Він характеризує форми й методи погодження й регулювання інтересів безпосередніх виробників і працедавців, пов'язаних з організацією, використанням та оплатою найманої праці.

Для оцінки національного ринку праці використовують такі поняття:

–працездатне населення – всі, хто за віком і станом здоров'я здатні працювати на підприємствах або в установах;

–пропозиція праці – частина населення, готова працювати на умовах постійної зайнятості через наймання;

–зайняті через наймання – трудящі, які одержали роботу за найманням;

–не зайняті за найманням – фактичний запас найманої праці, в тому числі офіційно зареєстровані як безробітні;

–потенційний запас найманої праці – особи, які самостійно забезпечують себе роботою; підприємці; особи, зайняті творчою діяльністю; члени кооперативів; фермери; особи, які живуть на прибутки від власності.

Слід розрізнити поняття «незайнятість населення» та «безробіття». В розвинених країнах до категорії безробітних включають тільки осіб, зареєстрованих в урядових службах зайнятості, які шукають роботу на певну кількість годин на тиждень. Розрізняють фрикційне, структурне й циклічне безробіття. Фрикційне безробіття спричинюється постійним рухом населення: з одного регіону в інший; від професії до професії; з одного стану життя – в інший (наприклад, навчання–робота–пенсія). Воно пов'язане з пошуками або очікуванням роботи в найближчому майбутньому. Структурне безробіття виникає під впливом науково-технічного прогресу та змін у структурі споживчого попиту, що ведуть до масштабних структурних перетворень економіки: закриття застарілих підприємств, зменшення випуску продукції окремих галузей, перехід до ресурсозберігальних технологій тощо. Циклічне безробіття зумовлюється спадом, тобто фазою економічного циклу, що характеризується дефіцитом сукупного попиту на товари й послуги, недостатністю сукупних витрат. Сума рівнів фрикційного й структурного безробіття утворює природний рівень безробіття. Природне безробіття не є фіксованою величиною й залежить від багатьох факторів. Воно може становити 4–6 %.

Систему трудових відносин, що виникають на ринку робочої сили, не можна звужувати до відносин купівлі-продажу робочої сили. Сутність ринку робочої сили розкривають також спосіб поєднання факторів виробництва, збалансованість трудових ресурсів і робочих місць, нормальне відтворення робочої сили, регулювання міграційних процесів населення, в тому числі й планово організованих переміщень робочої сили, плинності кадрів, неорганізованої міграції тощо.

Елементами інфраструктури ринку є: сфера регулювання заробітної плати (закони, нормативні акти, угоди, колективні договори, арбітражні органи) й компенсацій (допомоги з безробіття тощо); служба зайнятості й працевлаштування; система профорієнтації, професійної підготовки та перенавчання трудових ресурсів; профспілкові організації та спілки працедавців тощо.

10. Взаємозв'язок розміщення трудових ресурсів та розміщення виробництва. Розселення населення.

Під розселенням розуміють розміщення населення на території й форми його територіальної організації у вигляді системи населених місць із їхніми взаємовідносинами. Розселення виражає як процес розподілу й перерозподілу

населення на території, так і наслідок цього процесу у вигляді існуючої на даний час територіальної мережі поселень.

Первинний елемент розселення й форма територіальної організації населення в архітектурі, містобудуванні та землевпорядкуванні називається населеним місцем, в економіці й соціології – населеним пунктом, у географії населення – поселенням. Під населеним пунктом розуміється концентрація в певному місці людей, житлових будинків, виробничих споруд, об'єктів сфери обслуговування й територія з антропогенними природними ландшафтами.

Протягом усього історичного розвитку людства форми розселення неперервно змінювалися, що зумовлювалося потребою захисту від ворогів, зміною форм і систем суспільного виробництва, науково-технічним прогресом тощо. Розглядаючи всю існуючу різноманітність розселення, можна виділити такі головні й найпоширеніші його форми:

– дисперсне (розсіяне) сільське розселення окремими подвір'ями-садибами, яке безпосередньо наближає людей до місць прикладання праці, – земельні ділянки, ліси, мисливські угіддя тощо;

– дисперсно-групове сільське розселення. Воно є переважною формою сільського розселення в більшості країн світу;

– міста як найважливіша форма розселення міського населення;

– промислові поселення, які не досягли рівня міст (порівняно малі центри виробництва). Найуніверсальнішим, поширеним практично в усіх країнах видом таких поселень є зосередження гірничо-промислового населення;

– поселення службового характеру (поза містами, в сільській місцевості);

– розселення кочових народів, коли постійних населених пунктів зазвичай немає.

Зазначені форми розселення в дійсності утворюють численні мішані та перехідні модифікації, характерні для певних зон або районів. З розвитком продуктивних сил форми розселення змінюються, пристосовуються до нових умов і вимог життя.

Тема 7. Міжгалузеві господарські комплекси та регіональні особливості їх розвитку і розміщення.

1. Методи регіональної економіки.

2. Теорії просторової економіки

3. Картографічне моделювання природно-ресурсного потенціалу

4. Територіальні схеми розміщення окремих галузей народного господарства.

5. Показники, що узагальнюють розвиток і розміщення виробництва.

6. Територіальний баланс: зміст та види.

7. Функціональна і галузева структура суспільного виробництва.

8. Система оптимізаційних моделей.

9. Призначення та застосування районно-галузевих моделей.

1. Методи регіональної економіки.

Методи, застосовувані до обґрунтування розміщення виробництва, створені на межі економічних, географічних і математичних наук. До найбільш часто вживаних

методів у сфері регіональної економіки належать стандартні методи наукового пізнання, зокрема статистичні методи, математичні методи, методи математичного моделювання, картографічний метод. Вони обіймають: аналіз статистичних матеріалів, картографічний метод, методи техніко-економічних розрахунків ефективності, методи районного планування, балансовий метод, метод економіко-математичного моделювання тощо.

Математичні методи дають змогу використати закономірності інших наук у дослідженнях закономірностей регіональної економіки. Математичні методи у сукупності з інструментарієм теорії інформації і комп'ютерними способами обробки даних стали базою застосування методів математичного моделювання. За своїм змістом математичні моделі можуть бути: фізичні (моделі мають вид модельованої цілісності); аналогові (процеси і явища регіональної економіки розглядають як аналогічні іншим процесам і явищам, закономірності і властивості яких вже виявлено); формальні (процеси і явища регіональної економіки аналізують і моделюють за допомогою сукупності формалізованих співвідношень, що математично описують їх окремі характеристики).

Економіко-географічне картографування дає можливість не лише наочно подати локалізацію окремих об'єктів, але й розрахувати ефективність розміщення. Картографічний аналіз території виявляє нові можливості, закономірності. Для обґрунтування розміщення виробництва застосовуються спеціальні карти (щільності населення, топографічні, ґрунтів, транспорту, геологічні, кліматичні тощо). На їхній основі складаються ще більш спеціалізовані карти, як-от карта зон економічного тяжіння міст, карти ТПК тощо.

Розрахунки економічної ефективності – це сполучення кількох методів. Річ у тім, що методика розміщення виробництва скерована на досягнення якомога вищої ефективності виробництва. Водночас ефективність поділяється на загальну і порівняльну ефективність витрат. Показники ефективності такі: питомі капіталовкладення, працемісткість, фондомісткість, матеріаломісткість, рентабельність, терміни окупності витрат, собівартість продукції, продуктивність праці, виробничі витрати.

Районне планування – це комплексний метод, що застосовується при проектуванні розміщення виробництва на рівні регіону, а не окремого підприємства. Він у свою чергу використовує методи математичного моделювання, картографічний тощо, являючи собою метод аналізу території.

Застосування відомих методів дослідження регіональної економіки реалізується на основі системного підходу. У територіальній організації народного господарства за допомогою системного підходу і системного аналізу пізнаються реально функціонуючі галузеві виробничо-територіальні системи розселення і більш складні їх утворення - ТВК і соціально-економічні комплекси (СЕК).

На основі системного підходу визначаються шляхи удосконалення розміщення виробництва, розселення і територіальної організації невиробничої сфери. Так, наприклад, пізнання галузевих виробничих систем довело необхідність і економічну доцільність формування єдиної енергосистеми країни, єдиної транспортної системи, системи АПК; дозволило більш глибоко проаналізувати їх сучасний стан і науково обґрунтувати перспективи.

Системний підхід до вивчення проблем раціонального розміщення продуктивних сил дає змогу широко застосовувати економіко-математичні методи.

2. Теорії просторової економіки

Засновники теорії просторової економіки (у США її називають «регіональною наукою») розглядали економічний простір як ідеально рівну поверхню з рівномірно розташованими об'єктами народного господарства й населеними пунктами. Так легше було виявити просторові закономірності й визначити їх методами геометрії. Сьогодні у чистому вигляді теоретичне вчення німецької школи просторової економіки майже не застосовується, але засади аналізу території, зокрема облік транспортних витрат, зберігають свою актуальність.

Теорія «концентричних кілець» Тюнена. Німецький поміщик Тюнен І., вивчаючи питання утворення ренти, вирішив виявити вплив міста – ринку на сільськогосподарську спеціалізацію прилеглої території, яка характеризується однаковою родючістю для всього обширу. Модель І. Тюнена, яка була опублікована в 1826 р. у його праці «Ізольована держава», вважалась для свого часу класичною моделлю розміщення сільського господарства. Вона була до певної міри умовною і практично могла бути використана тільки в окремих районах деяких країн Західної Європи і в деяких штатах США. Основними передумовами для використання цієї моделі автор вважав такі: 1) існує «ізольована держава»; 2) її центральне місто - - єдиний ринок збуту; 3) це місто оточене однорідною рівниною; 4) «ізольована держава» обслуговується тільки одним видом транспорту – гужовим; 5) рівнина заселена фермерами, які забезпечують постачання продукції центральному місту; 6) фермери намагаються максимально збільшити прибутки і автоматично пристосовуються до попиту на центральному ринку. Місто розташоване у центрі території, а простір являє собою круг. Чим далі від центра, тим більші транспортні витрати для ферм, які перебувають у центрі круга. Це впливає на загальні витрати фермерів, але щодо кожної культури неоднаково. Основними факторами, які впливали на розміщення фермерських господарств, на думку автора, були: віддаль від ферми до ринку, ціна, за якою фермер реалізовував свою продукцію, і земельна рента. Для кожного різновиду сільськогосподарського виробництва є поріг, перевищення котрого робить виробництво не вигідним; він залежить від відстані до центра.

Шляхом емпіричних розрахунків І. Тюнен обґрунтував зональність сільськогосподарського виробництва залежно від відстані до центра (стосовно господарської ситуації початку ХІХ ст.). Він виокремив шість зон (рис. 7.1), які концентричними кільцями розташовувались довкола міста-ринку: овочеві культури й молочне тваринництво – найближча до центра зона, потім – лісівництво (що за тих часів було вельми прибуткове), зернові культури, кормові культури, трипільна сівозміна, екстенсивне тваринництво. Найістотнішим у теорії Тюнена було запровадження до економічного аналізу поняття відстані. Треба зазначити, що коло наукових зацікавлень Тюнена було досить широке: він, зокрема, – один з засновників теорії граничної корисності.

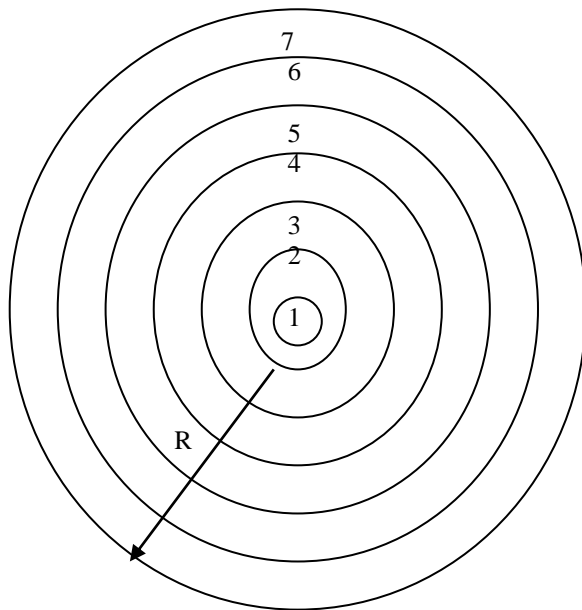

Рис. 7.1. «Концентричні кільця» за І. Тюненом

1 – місто – ринок; 2 – овочівництво й молочне тваринництво; 3 – лісове господарство; 4 – зернові культури; 5 – кормові культури; 6 – трипільна сівозміна; 7 – екстенсивне тваринництво; R – відстань від центра

Територія сільськогосподарських земель навколо центрального міста держави розбивалась концентричними кільцями. Для удосконалення першого варіанта своєї моделі Тюнен запропонував і другий, в якому покращив транспортні умови. Передбачив і другий ринковий центр менших розмірів та ін.

Схема розміщення виробництва, що її розробив Тюнен 173 роки тому, на даний час докорінно змінилася із-за розвитку транспорту, виникнення нової техніки тощо. І все ж таки, як вважають деякі зарубіжні вчені, цю модель в окремих випадках можна використовувати ще і в наші дні.

Теорія «штандортів» А. Вебера. Якщо розглядати розташування джерел сировини й споживачів продукції у певних місцях виробництва, то можна знайти точку в просторі, де витрати на перевезення будуть мінімальні. Таку точку А. Вебер вважав оптимальним місцем для розташування виробництва. За наявності двох пунктів сировини та одного пункту споживання він будував трикутник, усередині котрого визначав вихідну точку (рис. 7.2).

У пунктах А і С знаходяться джерела сировини, у пункті В – споживач готової продукції. Транспортні витрати не залежать від складу вантажу, а лише від його маси й відстані. У таких випадках маси вантажів можна уподібнити до сил і позначити їхні напрями (R_t , R_r R_o). Точка рівноваги P_0 відшуковується за методом побудови паралелограма.

Розташування точки P_0 є ідеальним, якщо враховувати лише сировину й споживача. Якщо ж з'являються нові фактори – наприклад, центр розміщення робочої сили, – то точка P_0 відповідно зміщуватиметься.

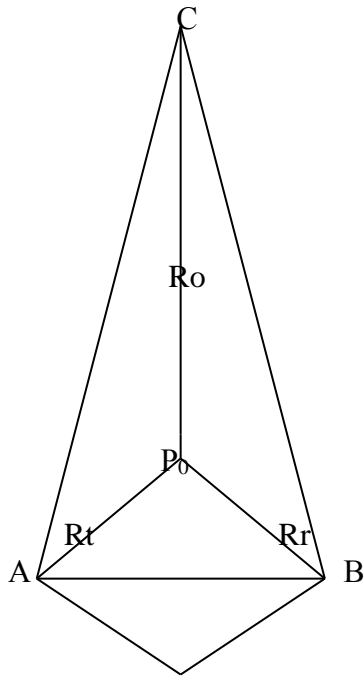

Рис. 7.2. Теорія „штандортів” А Вебера

Модель А. Вебера (1909) була визнана на цей час найбільш вдалою для розміщення промисловості. У її основі, так само як і в Тюнена, лежить ізольована держава, а природні ресурси, необхідні для забезпечення виробництва, знаходяться в концентричних зонах, які розташовані навколо визначених ринкових центрів.

Природні ресурси поділяються Вебером на «локалізовані матеріали» (мінеральне паливо, руди і т. ін.) та «повсюдні» (вода, пісок, глина і т. ін.). Виходячи із вказаних передумов, автор вважав, що економічна вигідність окремих варіантів розміщення буде варіювати залежно від постачання і попиту.

«Система шестикутників» Кристалера – Леша. Менша частина вчених займалась розробкою загальної теорії розміщення господарської діяльності. Початок цьому напряму поклав В. Кристаллер (1933), який розробив теорію центральних місць і обґрунтував її емпіричними даними.

Економічні центри, що забезпечують продукцією свою округу, яка може бути як сільською місцевістю, так і розосередженими поселеннями міського типу, він назвав центральними місцями. Ці місця він розподілив за рангами: чим вище ранг, тим більша територія, якій він постачає свою продукцію.

В.Кристаллер побудував свою систему центральних місць на основі того, що віддаль між сусідніми центрами повинна бути однаковою, а самі центри розташовані в вершинах рівносторонніх трикутників і відповідно зона збуту має форму правильного шестикутника. В подальшому система центральних місць будувалась на принципі того, що в центрі тяжіння трикутника, утвореного трьома рівновіддаленими центрами, має бути розташований центр нижчого рангу. Подальша побудова мережі продовжується доти, доки не будуть визначені мінімальні зони збуту і центральні місця нижчого рангу.

В. Крісталлер підтвердив свою теорію фактичними даними про число, розміри і розміщення центрів тільки на прикладі південної Німеччини.

У 1944 р. і пізніше з'явилися роботи німецького економіста А. Льоша. На відміну від І. Вебера, який намагався знайти місце для підприємства, що забезпечувало б підприємцю мінімальні витрати, А. Льош за основу брав максимальний прибуток. На відміну від своїх попередників він розглядав не окрему галузь чи підприємство, а всю економіку в цілому. Але разом з цим він вважав головним районоутворюючим фактором не спеціалізацію економічного району, а ринковий збут товарів.

Спираючись на ті ж самі принципи, що і Крісталлер, А.Льош розробив свою систему центрів з більш ретельним економічним обґрунтуванням і кращим використанням різних геометричних побудов (схем розміщення). Оптимальні розміри ринкових зон він визначає мережею, яка складається з правильних шестикутників. Він показав, що можливе існування трьох типів ринкових зон шестикутної форми. Визначення системи центрів А.Льош зробив за допомогою накладання однієї на іншу типових мереж ринкових зон для різних продуктів, які мають хоча б один загальний центр.

Обидва німецьких вчених створили своє вчення у тридцяті роки ХХ ст. Попри деякі розбіжності, їхні погляди на просторові закономірності розміщення дуже близькі. В. Кристалер висунув теорію «центрального місця». Центральне місце – це місто, яке забезпечує навколишній простір товарами й послугами. А. Льош розвинув цю ідею й створив загальну теорію просторової економіки.

Вихідною точкою в міркуваннях В. Кристалера й А. Льоша є шестикутник як ідеальна комірка організації виробництва. Сутність міркувань полягає ось у чому. На ідеальній рівнині з рівномірним поділом сировинних ресурсів і населення формою ринку, що тяжіє до одиничного центру, буде круг. Інший центр утворює круг, третій – ще один тощо. Проте круги не є ідеальною формою заповнення економічного простору, бо, прилягаючи одне до одного, вони творять незаповнений простір. Набагато краще «пакуються» вписані у коло шестикутники. У системі шестикутників заповнюється увесь простір, тобто не залишається території поза ринковою зоною, як це трапляється у випадку з кругами (затемнена ділянка).

В. Кристалер побудував систему шестикутників за принципом визначення рангів центрального міста – залежно від їхніх розмірів і функціонального призначення. У центрі системи – найбільше багатофункціональне місто; потім виділяються центри першого, другого, третього тощо порядків. В. Кристалер виходив з припущення, що обслуговувана точка має знаходитися на відстані до 1 години ходи (4 км); за цим він визначав розміри шестикутників.

Таким чином, В. Кристалер створив ієрархію центрального місця за їхнім функціональним значенням і ступенем впливу на навколишній простір. З кожним шаблоном зона впливу утричі більшає відносно попередньої, – від цього залежить і населення центру. В. Кристалер виокремив сім рівнів впливу. Побудована на цьому принципі мережа шестикутників укриває усю Південну Німеччину, і виявилось, що збігання реальної мережі поселень регіону з розрахунковою мережею досить велике.

3. Картографічне моделювання природно-ресурсного потенціалу

Картографічне моделювання є дуже зручним у дослідженнях природно-ресурсного потенціалу. Застосування даного методу дає змогу:

- дати загальну характеристику природно-ресурсного потенціалу;
- визначити комплексний характер ПРП;
- просумувати і проаналізувати ПРП по ряду показників ресурсного характеру;
- проаналізувати стан охорони і відтворення ПРП;
- відобразити природно-ресурсне районування території.

Картографічні моделі розкривають результати економічної оцінки природно-ресурсного потенціалу, відображають співвідношення економічних ресурсів (природних) в компонентному, функціональному і територіальному аспектах, характеризують інтегральний природно-ресурсний потенціал, узагальнюють комплекс заходів, спрямованих на його охорону і відтворення, уточнюють територіальні поєднання природних ресурсів, природно-ресурсні комплекси та райони.

Виділяють наступні види карт природно-ресурсного потенціалу:

- розміщення і розвитку окремих компонентів ПРП (мінерального, водного, ґрунтового тощо);
- сумарні чи інтегральні карти ПРП (відтворюють розміщення і розвиток всіх компонентів ПРП);
- сукупні (охоплюють природні ресурси, трудові ресурси, мінеральні ресурси);
- функціональні (відтворюють взаємозв'язок між ПРП і людським суспільством).

Територіальну різноманітність ПРП відображають багатьма показниками, зокрема, обсягом (запасами) ресурсу, його внутрішнім складом, продуктивністю, забезпеченістю на душу населення (одиницю основних фондів), рівнем використання, господарчою освоєністю в цілому, питомою вагою ресурсу в інтегральному природно-ресурсному потенціалі, динамікою розвитку окремих параметрів ресурсу. Картографічне моделювання природно-ресурсного потенціалу дає змогу відкрити географічні закономірності, передумови розвитку сучасних і перспективних природно-ресурсних комплексів, а отже – спрямовувати їх розвиток. Можливість сумування кількісно і якісно різноманітних ресурсів в одному показнику сукупного природно-ресурсного потенціалу в процесі його картографування проявляє себе в територіально диференційованих показниках компонентної структури, що дає змогу вивчати сучасний рівень соціально-економічного розвитку території. Цікавою картографічною моделлю є картування ентропійної міри різноманітності ресурсів (H).

$$H = \sum_{i=1}^n P_i \cdot \log_2 P_i \quad (7.1)$$

де n – кількість видів природних ресурсів,

P_i – питома вага ресурсу в сукупній продуктивності території.

Рівень різноманітності визначає ступінь спеціалізації регіону та тому є показником доцільного напрямку використання природних ресурсів. Так, наприклад, при високому

значенні Н на даній території неможливо створити багато спеціалізований господарчий комплекс.

4. Територіальні схеми розміщення окремих галузей народного господарства.

Територіальний аналіз робиться на рівні усієї країни або на рівні окремих регіонів за галузевим чи, власне, територіальним принципом. Відповідно до цього спеціальні урядові органи, науково-дослідні установи або інші наукові групи складають схеми розміщення продуктивних сил. В Україні це робить Рада з вивчення продуктивних сил (РВПС).

Схеми поділяються на загальні, галузеві й регіональні. Загальні схеми відбивають стратегічні напрями у розміщенні продуктивних сил країни; вони сполучають до купи інтереси розвитку галузей та регіонів. Загальні схеми дають можливість розрахувати ефект від розміщення виробництва у масштабі усієї країни.

Галузеві схеми спираються на аналіз ефективності розміщення окремих галузей народного господарства.

Регіональні схеми охоплюють території великих економічних районів, промислових і сільськогосподарських зон, територіально-виробничих комплексів, адміністративних районів, міських поселень. Особливу роль серед регіональних схем відіграє так зване районне планування, схеми й проекти якого охоплюють порівняно невелику, але економічно цілісну територію; в Україні, наприклад, такою територією є група адміністративних районів, тобто частина області. За умов жорсткого соціально-економічного планування це є частиною довготермінових планів, реалізація яких передбачена законом. За умов ринкової економіки аналіз території дає важливий індикативний матеріал для прийняття рішень на різних рівнях: від підприємця – до керівника виконавчих органів країни.

Схема районного планування являє собою оцінку території за низкою ознак, які треба враховувати для визначення ефективності будівництва й функціонування об'єкта. Проекти районного планування конкретизують реалізацію можливостей, відзначених у схемах.

Аналіз території має починатися з її функціонального зонування. Територія району ділиться на зони, що вирізняються якоюсь специфікою за природними, економічними й соціальними параметрами. Особлива увага приділяється визначенню зон господарського тяжіння щонайбільших, найбільших, великих та середніх міст. У зв'язку з цим робиться розрахунок вантажо- і пасажиронотоків між центрами тяжіння й периферією. Довкола центрів тяжіння формуються три концентричних пояси: безпосереднього тяжіння, формуючого впливу та економічного впливу.

Перший пояс – це приміська зона радіусом у межах 1,5-годинної доступності від центру міста; вона характеризується масовими поїздками населення на роботу до міста. Водночас у цій зоні розташовуються філії промислових підприємств, які є у місті, складські приміщення; промисловість ніби переміщується з центру міста до периферії. Але у низці випадків приміська зона є місцем активної житлової забудови, де забезпечені прошарки населення прагнуть селитися «поближче до природи». У процесі субурбанізації приміські пояси можуть мати вищі темпи господарського розвитку порівняно з центром міста.

Зона формуючого впливу має радіус доступності 2-3 години. Тут розташовуються підприємства, які виробляють для міста продукцію, що швидко псується: молокозаводи, м'ясокомбінати, птахофабрики. Тут же можуть розташовуватись рекреаційні заклади: санаторії, будинки відпочинку, кемпінги. Масові поїздки здійснюються лише з культурно-побутовою метою до міста або з рекреаційною метою (особливо у вихідні дні) – з міста.

Зона економічного впливу має радіус доступності 3 – 4 години й більше. Масові поїздки мешканців усередині цього поясу не характерні; переважають ділові поїздки й вантажопотоки виробничого призначення.

Потім визначаються зони поза господарським тяжінням великих міст. Це спеціалізовані території: лісові масиви, місця видобутку корисних копалин, райони екстенсивного сільського господарства, розлогі курортні райони. У цих зонах головна увага приділяється аналізу факторів спеціалізації для прогнозування варіантів подальшого розвитку території.

Функціональне зонування території дозволяє визначити ділянки, найбільш придатні для промислового й житлового будівництва, сільськогосподарського виробництва, організації масового відпочинку. Воно виявляє шляхи оптимізації виробничої й соціальної інфраструктури. Зонування полегшує визначення можливостей комплексотворення, налагодження вигідних внутрішньорегіональних господарських зв'язків між підприємствами, раціонального використання трудових і природних ресурсів.

Після проведення функціонального зонування території здійснюється аналіз її ресурсно-економічного потенціалу. Він поділяється на три блоки: аналіз природних умов та ресурсів, аналіз демографічного потенціалу, економічний аналіз.

Аналіз природно-ресурсного потенціалу території включає вивчення: геологічної будови й корисних копалин, гідрологічних і гідрогеологічних умов (поверхневі й підземні води), геоморфологічних умов (форми поверхні, величина схилів, ступінь членованості поверхні тощо), кліматичних умов (сонячна радіація, температура, опади, вологість, вітер), ґрунтово-рослинний покрив, тваринний світ, екологічні особливості.

Аналіз демографічного потенціалу полягає у вивченні сучасної чисельності населення й трудових ресурсів та прогнозу їхньої чисельності на перспективу. Аналізується статеві-вікова структура населення, фахова, освітня й культурна структура трудових ресурсів, а також купівельна спроможність населення, традиційні навички, ціннісні орієнтації (перевага матеріальних і духовних цінностей) тощо. Демографічний аналіз передбачає також визначення демографічної місткості території, яка визначає граничну кількість мешканців, що може бути розселена тут за даного соціально-економічного рівня розвитку.

Економічний аналіз території передбачає визначення варіантів спеціалізації регіону, доцільності спорудження тих або інших об'єктів. Повинні враховуватись можливості кооперування, комбінування й концентрації виробництва. Важливе значення має аналіз стану виробничої й соціальної інфраструктури, особливо транспортної системи, системи енергопостачання.

За результатами природно-ресурсного та економічного аналізів дається інтегральна оцінка території, її сутність полягає у визначенні оптимального варіанта використання території для подальшого розвитку й розміщення виробництва й сфери послуг.

Інтегральна оцінка містить висновок про найбільш раціональне використання природних і трудових ресурсів, про доцільність і ефективність розміщення галузей у регіоні, визначає у загальних рисах обсяг виробництва, напрям вантажопотоків, прогнозує соціальний та екологічний розвиток регіону.

Після аналізу й оцінки території розробляються конкретні рішення про її використання. Питання про використання території узгоджується з місцевими органами влади у віданні яких вона перебуває.

На цій заключній стадії визначається характер режиму використання тих або інших ділянок території. Наприклад, виділяються ділянки й зони, на яких промислове будівництво недоцільне з екологічних міркувань.

Здійснюється вибір площі для великого промислового та іншого будівництва. Визначається напрямок виробничих комунікацій, інженерної інфраструктури. Розраховуються обсяги потрібних поставок на підприємства регіону сировини, палива та електроенергії як із місцевих ресурсів, так і з інших регіонів. Робиться розрахунок потрібного контингенту працівників для підприємств. Визначається кількість, розмір і місця розташування об'єктів культури, побутового обслуговування, масового відпочинку. Існують спеціальні нормативи для розрахунку необхідної кількості місць у школах, дитячих садках, ліжко-місць у лікарнях, кількості відвідувань на рік поліклінік, театрів, музеїв тощо – залежно від чисельності населення.

Районне планування розробляють спеціалісти з розміщення продуктивних сил, урбанологи, містобудівники. За умов ринку планування --це глибоко аргументований висновок про доцільність використання території з тією чи іншою метою, тобто своєрідний індикативний план. Підприємець може (хоча й не зобов'язаний) використовувати рекомендації планувальників у своїй господарській діяльності. Районне планування має велику цінність для регіональних органів влади у їхній оперативній роботі з управління територією та особливо для визначення перспектив соціально-економічного розвитку регіону.

Реалізація районного планування дає змогу здійснити найбільш ефективне господарське використання території – як для регіону в цілому, так і у масштабі окремого об'єкта народного господарства.

5. Показники, що узагальнюють розвиток і розміщення виробництва.

Для характеристики рівня розвитку економіки регіонів та його ефективності використовуються узагальнюючі показники розміщення продуктивних сил, що мають синтетичний характер. Вони визначають ступінь використання економічного потенціалу господарського комплексу, а також відображають якісну характеристику всієї економічної діяльності регіону, включаючи невиробничу сферу, їхні розрахунки використовуються для визначення структури суспільного виробництва, участі галузей регіону у створенні національного прибутку, джерел нагромадження та капітальних вкладень. Отже, під рівнем економічного розвитку регіону розуміють рівень розвитку продуктивних сил та рівень добробуту населення регіону. Узагальнюючі характеристики розвитку регіону дають такі показники:

– виробництво національного доходу на душу населення

$$НД_ч = \frac{НД}{Ч}, \quad (7.1)$$

де $НД_ч$ – національний дохід на душу населення,
 $НД$ – національний дохід,
 $Ч$ – чисельність населення;
– продуктивність суспільної праці

$$ПП = \frac{НД}{Ч_n}, \quad (7.2)$$

де $Ч_n$ – чисельність працюючих;
– сукупний фонд споживання населенням регіону матеріальних благ та послуг на душу населення:

$$- \Phi C_q = \frac{\sum_{i=1}^g \Pi_i + \sum_{i=1}^n B_i}{\mathcal{C}} \quad (7.3)$$

де Π_i – вартість послуг за видами послуг, наданих в регіоні;
 B_i – вартість матеріальних благ, спожитих населенням регіону;
– виробництво національного прибутку на 1 грн. поточних витрат

$$E_p = \frac{НД}{M + A + Z} \quad (7.4)$$

де M – матеріальні витрати;
 A – амортизаційні відрахування;
 Z – заробітна плата.

Обсяг виробництва національного доходу в регіоні характеризує кінцевий результат відтворювального процесу, а також його ресурсний потенціал для розв'язання соціальних задач. Тому для порівняння рівнів економічного розвитку регіонів використовуються показники виробництва національного доходу на душу населення та на одного зайнятого у матеріальному виробництві.

Формування регіонального валового національного продукту та національного прибутку має особливості. Вони полягають у тому, що величина та структура виробленого валового продукту та відтворених ресурсів не збігаються. Не збігаються за величиною вироблених та спожитих кінцевий продукт, національний дохід. Це пояснюється тим, що регіон має самостійний цикл відтворення. Великі регіони мають таку самостійність за рахунок ресурсів власного виробництва. Тим часом у низових регіонах до кінця не вирішуються відтворювальні процеси, вони тісно взаємопов'язані з іншими регіонами, функціонують у межах єдиного народногосподарського комплексу як його складові. Вони можуть виробляти більше або менше продукції та послуг, ніж споживати: балансується ж цей процес у межах всього народногосподарського комплексу країни.

6. Територіальний баланс: зміст та види.

Одним із найбільш важливих методів управління та регулювання територіального розвитку є балансовий метод. Даний метод дає змогу визначити рівень розвитку галузі суспільного виробництва, наслідки її розвитку та потреби, а також ступінь задоволення цих потреб на даній території. Серед окремих завдань, що вирішує балансовий метод:

– встановлення співвідношення між ресурсами, виробництвом продукції та потребою в ній в масштабі всього національного господарства;

– визначення та забезпечення раціональної спеціалізації окремих регіонів країни по виробництву окремих видів продукції;

– оптимізація розміщення продуктивних сил по території країни;

– встановлення та розвиток раціональних міжрегіональних господарчих зв'язків.

Територіальні баланси класифікують:

– по рівню ієрархічної спів залежності території (баланси країни, регіону, області, т.п.);

– за сферою суспільного виробництва (ресурсні – відображають рівень забезпечення території природними ресурсами; матеріальні – відображають співвідношення виробленої, розподіленої та використаної чистої продукції; часткові – пов'язані із специфікою даного регіону, розробляються по окремим галузям спеціалізації регіону або по окремим найбільш важливим видам ресурсів. Серед найбільш важливих часткових балансів – трудові баланси, енергетичні, фінансові). Модифікацією фінансових балансів є бюджети території.

Загалом балансовий метод найбільш часто використовується для узгодження розвитку елементів продуктивних сил суспільства. Основним результатом реалізації балансового методу є територіальний баланс.

Збалансованість – це такий стан регіональної економіки, за якого регіональні пропорції перебувають у рівновазі. Інструментом вивчення збалансованості є система територіальних балансів, їхня основна функція визначається у зв'язку потреб і ресурсів як у масштабі всього суспільного виробництва, так і по окремих регіонах країни. Оскільки виробництво та споживання переважної частини продукції та послуг відбувається у самому регіоні, на їхню збалансованість істотно впливає міжгалузевий продуктообмін усередині регіону, тоді як міжрегіональний товарообмін завершує даний процес і тим самим надає йому остаточних контурів збалансованості. Отже, в умовах збалансованості розвиток і благополуччя відповідних регіонів були б зумовлені не самозабезпеченням, а, навпаки, вивезенням їхніх виробів та закупівлею на виручені гроші продукції інших регіонів за порядком міжрайонної спеціалізації та кооперування. Про наявність регіональних взаємозв'язків саме такого характеру свідчить той факт, що коефіцієнт внутрішнього відтворення регіонального суспільного продукту в областях досить високий – 0,70 – 0,75, при частці ввезення 0,30-0,25.

Для початкової оцінки місця та ролі регіону у створенні та поділі сукупного суспільного продукту правомірно використовувати показник сальдо регіонального ввезення-вивезення, що визначається як різниця виробленого та спожитого чистого продукту або національного доходу. Сальдо вважається позитивним, якщо вивезення перевищує ввезення, негативним – якщо ввезення перевищує вивезення. Для його розрахунку використовується зведений транспортний баланс, у якому характеризується загальний обсяг вантажів, які підлягають ввезенню або вивезенню у регіонах, та відображаються зв'язки між ними.

Таблиця 7.1

Структура зведеного балансу

Регіон	Відправлення вантажів	Прибуття вантажів	Внутрішньо регіональні	Вивезення до інших	Ввезення із інших	Перевищення вивезення
--------	-----------------------	-------------------	------------------------	--------------------	-------------------	-----------------------

			перевезення	регіонів	регіонів	над ввезенням

Як показник, що відображає рівень виробництва, можна застосувати показник виробленого національного доходу на одного працюючого. Рівень споживання доцільно оцінити за допомогою показника спожитого чистого продукту на душу населення. Нормативом у такому випадку є середній по країні рівень виробництва та споживання. Він приймається за 1. Тим самим при зіставленні фактично встановлюється ступінь відхилення показників регіонального виробництва та споживання від рівня народногосподарської збалансованості, міжрегіонального обміну результатами праці.

Отже, унікальність виробничих можливостей регіонів і диференціація ефективності виробництва утворюють природну базу для економічного співробітництва. Завдяки міжрегіональному обміну використовуються найвигідніші особливості природно-господарських регіональних комплексів та головні переваги спеціалізації виробництва, відбувається взаємодія економік регіонів. Аналогічні завдання вирішуються і в процесі перерозподілу національного доходу.

Таблиця 7.2

Міжрегіональний баланс національного доходу

Регіони	Вироблений національний дохід на одного зайнятого в регіоні щодо народногосподарського рівня	Спожитий національний дохід на душу населення в щодо народногосподарського рівня

Перерозподіл національного доходу – це об'єктивний економічний процес, що відбиває багатобічні зв'язки усередині та поміж сферами народного господарства, галузями й районами країни. Він скерований на забезпечення оптимальних народногосподарських пропорцій. Однією з причин, що зумовлюють цей процес, є необхідність між територіальних переміщень доходів, бо у низці випадків розвиток економіки окремих регіонів потребує більших накопичень, ніж ті, що у цих регіонах утворюються. Через це національний дохід окремого регіону може розраховуватись як вироблений, поділений та використаний.

Під виробленим національним доходом розуміється сума чистої продукції галузей матеріального виробництва без акцизів. Під поділеним національним доходом розуміється сума первісних доходів підприємств, організацій та працівників виробничої сфери. Він обчислюється через суму чистої продукції галузей матеріального виробництва у цінах без акцизів і реалізованого на території регіону акцизного стягання. Використовуваний національний дохід дорівнює сумі фондів споживання й накопичення.

Національний дохід перерозподіляється через фінансову систему у формі платежів та виплат з неї. Основним знаряддям перерозподілу національного доходу є державний

бюджет, через який перерозподіляється 23 національного доходу.

Визначальним у збалансованості економіки регіонів є метод міжгалузевих балансів. Зрозуміло, треба розрізняти національні й регіональні міжгалузеві баланси; це добре видно на прикладі відмінностей показників кінцевого продукту й національного доходу за їхньою величиною. Причина у тому, що предмети споживання, елементи капітальних вкладень, які є частиною національного доходу, можуть або вивозитися за межі району, або ввозитися. Крім того, вироблена у даному районі й вивезена з нього продукція належить до кінцевої продукції регіону, а от у народному господарстві вона використовується як проміжний продукт.

Інформація міжгалузевого балансу дозволяє визначити найважливіші загальноекономічні пропорції у господарстві регіону, а саме:

- співвідношення виготовленої, поділеної та використаної чистої продукції;
- пропорції поділу чистої продукції кожної галузі на засоби виробництва й предмети споживання тощо. Принципова схема міжгалузевого балансу економічного регіону являє собою економічну таблицю, де відбивається виробництво й поділ виробленої продукції, а також враховується продукція, що завозиться та вивозиться.

7. Функціональна і галузева структура суспільного виробництва.

Функціональну структуру суспільного виробництва обумовлює співвідношення галузей відповідно до їх системоутворюючої спроможності. Virізняють галузі спеціалізації і обслуговуючі галузі.

Галузі спеціалізації визначають характерний напрям виробничого розвитку та місце регіону в територіальному поділі праці. спеціалізація обумовлена природними особливостями території. В першу чергу на вибір спеціалізації впливає існування спроможності виробництва на території регіону ефективного виробництва масової продукції. Здешевлення виробництва масової продукції в регіонах відповідної спеціалізації відбувається за рахунок використання найбільш сприятливих природних умов, сприятливого економіко-географічного середовища, значних виробничих потужностей, кваліфікованих трудових ресурсів, розвитку виробничої і соціальної інфраструктури.

Функцією обслуговуючих галузей є забезпечення потреб основних галузей виробництва та потреб населення регіону. До них належать перш за все такі галузі суспільного виробництва як будівництво, транспорт, торгівля, зв'язок, житлово-комунальне господарство, освіта, охорона здоров'я, т.п. Крім зазначених інфраструктурних галузей національного господарства вирізняють локальні галузі, що використовують специфічні особливості окремих регіонів.

У функціональній структурі галузі національного господарства також класифікують згідно з особливостями їх територіальної взаємодії, внаслідок якої утворюється територіальна структура виробництва. Virізняють:

- суміжні галузі, які супроводжують одне одну при розміщенні, що пов'язані тісними виробничими зв'язками. Значення цієї групи галузей збільшуються з розвитком техніки і збільшенням масштабів концентрації, комбінування та кооперації виробництва. Суміжні галузі завжди належать до одного енерговиробничого циклу;

- паралельні галузі, що розвиваються відносно ізольовано на базі різних економічних і природних умов. Вони найчастіше не мають між собою безпосередніх

виробничих зв'язків, їх поєднує лише спільне використання ресурсів регіону. Це також означає, що розміщення обслуговуючих галузей у регіоні може бути взаємно обмежене.

Під галузевою структурою регіональної економіки розуміють співвідношення найважливіших техніко-економічних показників, що характеризують обсяги виробництва у різних галузях національного господарства на території регіону. Найчастіше такими характеристиками виступають обсяги споживання сировини і матеріалів, обсяги споживання енергоресурсів і водних ресурсів, обсяги виробництва товарної продукції, співвідношення виробництва і споживання товарної продукції.

Для розміщення видобувної промисловості має значення врахування геолого-географічних умов, якість природних ресурсів, транспортно-географічне розташування районів видобутку. Видобувні галузі, що виробляють масову багатотоннажну продукцію, розміщують таким чином, щоб забезпечити мінімальність витрат на її виробництво та транспортування. Для підприємств, що видобувають цінну та рідкісну сировину, стратегічні корисні копалини, вирішальне значення має стан балансу щодо видобутку та споживання такої сировини.

Стосовно обробної промисловості вирізняють чотири групи видів промислової діяльності у відповідності до вартості найбільш дорогого елемента собівартості продукції:

– матеріалоемні виробництва, до яких зараховують види промислової діяльності з високою питомою вагою витрат на сировину і матеріали. Витрати на сировину і матеріали у таких виробництвах перевищують 30% від загального обсягу витрат. Обсяг капіталовкладень у обладнання і устаткування перевищує обсяг капіталовкладень у забезпечення енергією. До таких галузей належать чорна металургія, важке машинобудування;

– енергоємні виробництва, до яких зараховують види промислової діяльності з високою питомою вагою витрат у забезпечення енергією та високим обсягом капіталовкладень у машини і устаткування, що забезпечують енергопостачання. До таких видів промислової діяльності належать кольорова металургія, хімічна промисловість;

– трудоемні виробництва, які переважно розташовують у місцях концентрації трудових ресурсів. До таких виробництв належать виробництва з відносно високою питомою вагою витрат на заробітну плату, яка наближається до питомої ваги витрат на заробітну плату і перевищує питому вагу витрат на енергоносії. До таких виробництв належать приборобудування, наукоємні і високотехнологічні виробництва. Частина легкої і харчової промисловості;

– галузі з високою питомою вагою витрат на транспортування продукції, які доцільно розміщувати у районах її споживання. Також до цієї групи галузей зараховують виробництва, які доцільно розміщувати безпосередньо у місцях споживання продукції.

8. Система оптимізаційних моделей.

При прогнозуванні та корекції розвитку території, як правило, користуються двома способами розгляду проблем її господарства. З одного боку, територію регіону розглядають як частину господарчого комплексу країни, отже її розвиток насамперед узгоджують з потребами національного господарства. Оскільки регулювання та

моделювання розвитку всього господарчого комплексу в масштабі національного господарства досить складне, то моделюють розвиток певної галузі – утворюються галузеві моделі.

З іншого боку, господарство території є складним цілісним утворенням, тому моделюють його розвиток як відносно цілісного господарчого утворення – будують територіально-комплексні моделі. Оскільки ці два типи моделей побудовані на різних засадах, то вони суттєво відрізняються одна від одної. Щоб побудувати узгоджену модель, яка б враховувала обидва підходи, застосовують систему оптимізаційних моделей.

Формування системи оптимізаційних моделей відбувається у послідовності:

- одну із запропонованих моделей обирають як базову, іншу – як допоміжну;
- складають кілька проміжних моделей, які є перехідними від базової до допоміжної;
- аналізують характеристики проміжних моделей та результати їх втілення та обирають найвигіднішу з них.

Обрана модель є комплексною територіально-галузєвою. В цілому процес формування територіально-галузєвої моделі має вид (рис.7.3):

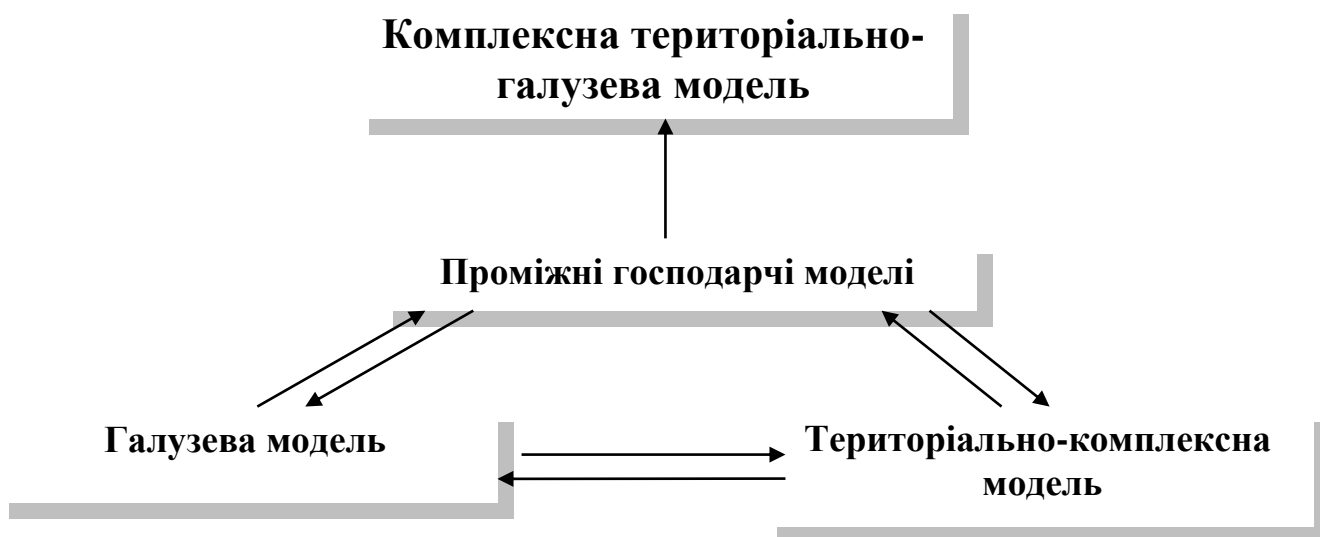

Рис.7.3. Процес формування комплексної територіально-галузєвої моделі.

Сукупність галузєвої моделі, територіально-комплексної моделі, проміжних моделей і комплексної територіально-галузєвої моделі утворюють систему оптимізаційних моделей.

З використанням системи оптимізаційних моделей будують:

- глобально-оптимальну територіальну модель – загально галузєву модель господарства країни;
- локальні галузєві моделі – моделі розміщення на території країни виробництв за окремими галузями;
- моделі розвитку територіальних господарчих комплексів.

9. Призначення та застосування районно-галузєвих моделей.

Одне із найважливіших завдань обґрунтування територіальної спеціалізації вирішується за допомогою використання районно-галузєвих рядів. Цей метод базується

на використанні системи приведених витрат, які використовують для побудови відносних ранжованих характеристик галузей спеціалізації.

Реалізація даного методу відбувається у послідовності:

– визначають загальну суму витрат по групі галузей, що аналізують. Витрати ресурсу мають бути конкретними і бути визначеними з урахуванням специфіки території. Витрати можуть бути сумарними чи частковими. Якщо аналізують часткові витрати, то обирають таку суму витрат, які є найбільш вагомими для даної групи галузей. Найбільш часто із часткових витрат обирають витрати на енергію та енергоносії; витрати капітальні; витрати на сировину та матеріали; витрати на оплату праці та транспортні витрати. Якщо для аналізу обирають сумарні витрати, то визначають усю сукупність витрат на виробництво та реалізацію продукції даної галузі;

– розраховують приведені витрати. Суму часткових або сумарних витрат приводять до:

– кількості зайнятих у даній галузі;

– обсягу виробленої продукції (у вартісній формі).

– галузі ранжують у відповідності із зростанням приведених витрат – таким чином формують районно-галузевий ряд. Найбільш сприятливими напрямками спеціалізації вважають ті, що відповідають галузям з першими позиціями у районно-галузовому ряду.

Інколи для формування районно-галузевого ряду використовують кілька часткових приведених витрат. Особливо часто це використовують, коли мова йде про гостродефіцитні види ресурсів, або коли величину ресурсів не можна виразити вартісно. У такому випадку районно-галузевий ряд формують із використанням бальної оцінки – у відповідності із кількістю балів, що їх набрала галузь. У бальній оцінці найбільшу кількість балів присвоюють галузі із найменшими частковими приведеними витратами ресурсу даного типу. Бали сумують для кожної галузі окремо по типам часткових витрат.